

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(З НЕЗАКІНЧЕНОГО ТВОРУ)

Так життя розквіта. Прекрасний
Поет і художник справжній повинен
З ранку до вечора все займатись
Вченням солдатським, їсти мізерну
Їжу бродяги, куняти на жорстких
Нарах,—але не займатись

мистецтвом.

Що ж! Тарасе Григоровичу, строки
Всі вже пройшли. Піднеси ж ти сиві
Брови свої, соколиним зором
Край наш оглянь — ти в степах

побачиш

Руді кучугури, в м'яті порослі.
То ворогів гроби. Чи ж не наша
Шабля їх зарубала?! Більше
Ім не піднятись. Лежать у ковильнім
Душнім пилу... Офіцер у черкесці
З чорним погоном... Махновець в

папасі

Круглій, рудій. У жупані синім
Ражий петлюрівець — куля пробила
Наша його. Тарасе Григоровичу,
Ти їх, старий кобзарю, співочою
Чуяв душею!..

Переклав І. К.

СВІТЛЯКИ

Неділя.

Далеко за слободу летить гомін дзвонів і на польових дорогах та на вулицях майорить кольорове вбрання дівчат і молодиць.

У дівчат букети з червоної жоржини, пахучої красолі й півників. Вони йдуть до церкви, щоб, постоявши в ній кілька хвилин, вийти потім в ограду, де чекають на них парубки. Приємно дівчині, коли парубоцька рука потягнеться до квітів, непомітно вщипне, полоскоче і до білої чи синьої сорочки дівчина приколе найкращу квітку.

А після обідні підуть на „невське“ і там, на витоптаному вигоні, умовляться зустрітись надвечір у лісі, де така густа орішина й така шовковиста трава вкриває землю.

До пізньої ночі лягатиме над лісом луна від парубоцьких пісень, і може й сьогодні церковний регент Зибцев прийде послухати співи, щоб споміж парубків вибрати найкращі голоси для свого хору, як вибрав колись він тенора Сергія Шадору і баса Прохора Щербака.

Пливуть звуки й губляться в гущавинах лісу. Дорогою повз городи йде чоловік. На ньому чорний костюм, коштовні черевики й сорочка з добре зав'язаним галстуком. За ним у полотняній сорочці, полатаній на ліктях і в чорних штанцях йде босий хлопчик. Він зиркає на батька, хоче щось йому сказати, але в того дуже серйозне обличчя, і син не може збагнути, що сталося з його татом.

Цвіте городина. Часом майже над дорогою росте мак. Усередині цвіту лежать крапельки води чисті, чисті. Від нічного дощу залишилися. Хочеться зірвати макову квітку й дати татові до піджака. Красиво буде.

— Що ж ти, Андрійку, відстаєш?

Одразу догнав батька і вже не відходив більше аж до базарної площі, де стояла висока і найбільша в слободі церква.

Тато вітався до знайомих, ті відповідали на привітання, скидаючи шапки, і хлопчик помічав, що вони тата не пізнавали. Раніше він ходив у драній сорочці, в поганих штанях і чоботях, що ніколи не чистилися ваксою. А потім була

в нього густа велика борода. Тепер її нема. Тільки вуса залишилися, та й ті підстрижені „по-городському“. Тому, мабуть, його не впізнають земляки.

Зайшли до церкви, стали під стінкою, але тато не молився, як інші, а стояв зосереджений на якихось думках, що їх нізащо не одгадає малий Андрій.

На горішньому криласі співає хор, і хлопчик помічає, як батько гостро дивиться на регента Зибцева. Потім співає один голос, і здається Андрієві — хороше співає, а тата чомусь той голос дратує.

— Та хіба ж так. Та не так же, не так...— говорить він тихо, але його слова чує син і починає й собі разом із батьком слідувати за хором.

— Ти, Андрію, постій тут, а я піду.

Він вийшов із церкви, завернув на дерев'яні східці, що вели на крилас. Біля самих дверей зупинився на мить, роздумуючи: йти чи повернути назад. Першим його помітив Зибцев, але одразу не вгадав.

У чорній накидці, з камертоном у руках, він стояв на підвищенні, а сині скельця окулярів не відривались від Сергія. І коли той підійшов ближче, опустилася рука з камертоном. Не сподівався регент зустріти знову в хорі найкращого тенора, найвидатнішого півного, що його кілька місяців тому так нагло, не зважаючи ні на які протести Зибцева, забрали до архієрейського хору.

Сергій Шадора міцно тис руку. Радий був і Лабурда, слабогрудий чоловічок, у жовтій сорочці й вибраних штанах, що дудочкою трималися на його ногах, другий тенор, що для нього мукою було соло „На ріках вавилонських“. І коли він починав співати, його невеличке лице, вкрите ластовинням, густо червоніло. Волосся завжди стирчало, як у їжака, і ніякий гребінець не міг його пригладити.

Під час концерту він ні на мить не зводив очей з руки Зибцева і все ж таки плунав ноти й діставав за це від баса Прохора добрих і непомітних стусанів у спину. Це остаточно збивало Лабурду. Нервовіше моталася над пюпітром рука з камертоном, і сині окуляри в такі хвилини виблискували особливо неприємно.

І зараз Лабурда, як ніхто з півчих, зрадив цій появі. Але не менша була радість Прохора, єдиного баса, що вмів добре брати високі ноти й особливо низьку октаву.

Задоволений Лабурда передав листок з нотами, а сам став до групи тенорів.

Ніхто не питав Шадору, чи надовго він приїхав до слободи, чи тільки побачити рідню.

Ще буде для цього час, поговорять.

Нервово стукав Зибцев камертоном по хлоп'ячих головах дискантів, що розмовляли між собою, порушуючи дисципліну.

Зибцев скинув свою накидку, підвів руки вище, ніж завжди, подивився вниз, на повну церкву людей, де по лівий бік стояли чоловіки, а по правий — жінки й дівчата. Ніхто не знає, що в цю хвилину сповнювало груди Зибцева. Найкращий тенор повернувся знов до хору, і Зибцев, як і колись, слухаючи Шадору, закриватиме очі й лише рука з камертоном буде звично рухатись, а сам він зачаровано слухатиме його голос, що так хвилює. За Сергія не треба боятися, як боїться він щоразу за Лабурду.

Сергій ніколи не фальшував на концертах, а, побувавши в архієрейському хорі, мабуть ще кращої здобув техніки й „постановки голосу“.

Зибцев помічає біля стіни плішиву голову Давиденка, слободського крамаря, власника заїжджого двору й винопольки, де пропивають свої голоси півчі. Не любить регент його лису голову, червоне, спітвіле лице. Ненавидить він крамарську вдачу і не може стримати півчих, що їх часом запрошує хазяїн до себе разом з регентом, і часто й сам Зибцев п'є з ними по чарці і, не п'яніючи, лає Давиденка, і кілька разів бив він пляшки за найкращого баса й найбільшого п'яницю Прохора Щербака та його найщирішого друга Шадору.

Зибцев помічав не раз, як лиса голова підводиться ввверх, коли Лабурда фальшує, і жмуряться від посмішки його маленькі очі. А одного разу, на базарі, він просто зупинив Зибцева, взяв набряклими від жиру пальцями за гудзик накидки і, сміючись, сказав:

— Ех, ти, реєнт! Горілкою поїти не давав, а такого тенора в тебе вихватив архирей.

Нічого не міг сказати на це Зибцев, бо в дошкульних словах була правда. Та сьогодні успіх концерту забезпечено.

Не треба так водити камертоном і так боятися за Лабурду, що голос у нього є, а володіти ним не вміє. Сьогодні співатиме тенор, що його кілька років тому розшукав Зибцев під час гулянки в лісі.

Хмільний Шадора повертався з просіки й співав, і не міг той голос не вразити регента. Він зупинив Сергія, запросив до себе на квартиру, пробував під скрипку голос і радів. Добрий музичний слух і голос надзвичайної сили вражав Зибцева. Не шкодував він часу, навчаючи Шадору грамоти й нотам, і праця дала добрі наслідки.

Щоведілі слухати Шадору приходили з інших учасків слободи, де теж були церкви й хори, але в тих хорах не було таких півчих.

І не раз хвалився Зибцев:

— Сергій Шадора — самородок, талант. Він уміє голосом брати серце.

Пояснень регент не давав, як то „голосом можна брати серце“, але кожен, хто хоч раз послухає Сергія, захоче послухати вдруге.

Талановитих співаків шанував і Давиденко. Він задарма обпоював їх горілкою, п'яніючи, вони співали пісень. У вино-польці тоді збиралася сила народу. Всі столики зайняті. Кожному хочеться послухати баса й тенора. Такі вечори були особливо прибуткові для Давиденка, і витрати на мого-ричування співаків покривалися сторицею.

І ось тепер Шадора знову повернувся до слободи, і ніхто з півчих не знає — надовго, чи може назавжди. Про це за-питають в нього пізніше, а зараз мусить початися концерт, і партію „На ріках вавилонських“ співатиме Сергій.

Завмер у вівтарі гнусявий тенорок попа. Стало тихо. Прокашлявся Зибцев, вдарив камертоном обстрижену голову альта.

Наче десь під куполами, спочатку тихо, а потім, усе на-ростаючи, понеслися звуки. Підвелася плішива голова Дави-денка до хорів, а потім іще одна, іще дві, потім уже десятки голів дивляться наверх.

Зибцев задоволений. Так давно він слухав Шадору. Зда-ється, голос у нього став сильніший, і навчився він володіти ним краще.

Хвилями, все наростаючи, неслися звуки тенорової партії. І Зибцев навіть заплющив очі, забув про хор, церкву, здиво-ваних прихожан.

Поступово влітався найкращий бас і в партії такого те-нора ставав помітнішим. Затихаючи, то один, то другий, вони поступово наростали знову, забираючи найвищі ноти, плавно й точно перекривали один одного, пливли на одній ноті, розходились, а то з новою силою з'єднувались, однаково сильні, захоплюючи, зворушливі...

Закінчився концерт, і один по одному виходили люди, кидаючи в тарілки „на хор“, „на храм божий“, „на ремонт“ важкі мідяки.

Давиденко поклав карбованця, і бородатий чоловічок, що тримав тарілку з мідяками, легенько вклонився. Давиденко зупинив його двома пальцями, взявши за лікоть, одлічив з тарілки дев'яносто сім копійок і, перехрестившись, ви-йшов із церкви.

Проти церкви, під навісом крамниці, збиралися чоловіки покурить, поговорити про війну германську, про солдатів, що лягли на полі брані, і про солдатів, що повернулися до слободи каліками. Згадувалося тут і за дорожнечу на хліб та на м'ясо.

Але сьогодні в кожному гурті говорили про тенора, що кращий, ніж у Шадори, і ніхто не знав, звідки привіз регент такого півчого.

Не пішов сьогодні Давиденко під навіс крамниці, а сів на чорну від давнини лавочку, що над нею звисли рясні віти бузку, і сидів так аж до закінчення обідні, чекаючи на зустріч із півчим, що його одразу вгадав. І коли посунув народ із церкви, Давиденко підвівся.

В оточенні товаришів виходив Сергій Шадора і йому на зустріч пішов слободський багатій першим.

— Чув я, чув і вгадав одразу. Ніхто, думаю, так співати не вміє. Тільки Сергій може „серце в руки брати“,— він глянув на Зибцева й продовжував далі.— А по такому случаю не гріх і по чарці випити. Як ти, Зибцев, може, заглянемо? І пообідаємо в мене й поговоримо. Ти ж, Сергію, в гості надовго?

— Тату, ходімте додому,— сказав хлопчик, піймавши батькову руку й не відводячи очей від спітнілого обличчя Давиденка. Хлопця неприємно вражали його повні червоні руки з необрізаними нігтями, що брали батька за лікоть.

— Ходіть тату. Мама сьогодні пирогів напекла.

Сергій Шадора погладив русяву голову сина.

— Скажеш мамі, що я скоро повернусь.

Хлопчик слухняно пішов з огради, але не пішов додому. Стоячи за рогом крамниці, він далеко проважав очима батька, поруч якого йшов високий дядько Щербак, регент Зибцев у чорній накидці, Лабурда і низенький широкозадий Давиденко. Андрій бачив, як зайшли вони до винопольки, і туди ж завернуло чимало чоловіків, що стояли під навісом крамниці.

І було так, як і завжди, коли півчі заходили в „питейное заведеніє мешаніна І. С. Давиденка“.

Випили по чарці, другі, третій.

Добре випили.

У винопольці всі столики зайняті, стоять у проходах, стоять на східцях ганку, і все більше збирається народу.

Зибцев швидко сп'янів, а, п'яніючи, він згадував про те, що пити не можна, що від горілки губиться голос, і незадоволено слідкував за Прохором, що „глушив“ горілку, майже не закусуючи. Очі в нього почервоніли, і це було ознакою того, що зараз Прохора вже спинити важко, що він може пити ще більше, пити скільки дають. За столиком сидів мовчазний Лабурда. Він мовчки випивав із друзями невеличкою чарочкою й закусював. Їв жадібно, зголодніло, зиркаючи на кожного, і коли сині окуляри Зибцева спиналися на ньому, він переставав жувати, клав на стіл недоїдену закуску й сидів непорушно, переляканий, як на співці, коли фальшував на якійсь ноті.

— Я казав батюшці Миколі: „Не пускай!“ Пустив. Хор розбив мені. Кому ж гірше? Церкві гірше. Нема хорошого хору — нема прибутків. Церква як пивниця. Я не боюсь. Пивниця і єсть, а я реент, музикант. Я хор люблю, півчих люблю,

голоси хороші... Не давай йому більше! — закричав Зибцев на Давиденка, забираючи з його рук пляшку. — Проп'є голос, де такого баса візьму? Архієрей забрав Сергія, а ти хочеш... Посуду битиму, не давай! Йй-богу, пляшку розіб'ю!

— Ви б заспівали щонебудь, — озвався голос з кутка. — Право, давно не чули Шадору.

— Та й Прохор. Удвох якби.

Сергій, поклавши лікоть на підвіконня, дивився на дахи крамниць, що вкрили базарну площу. Високо підіймаючись над ними, стоїть нещодавно відремонтована церква. Горять під сонцем позолочені куполи й хрести.

— Курка я. Нещасна муха! Хотів стати соколом, хотів високо літати, — сказав Сергій, ні до кого не звертаючись, подивився на друзів, випив залишок горілки.

— А я буду соколом! Я ще буду літати. Вище, аніж ота галич... — показав він на церкву.

Там дійсно кружляла пташина зграя.

Зибцев поклав свою руку на плече Сергія, не зразу сказав:

— А я рад, що тебе з архієрейського хору вигнали.

— І я рад. Ну до чого рад, Серьошка, так і уявити не можеш. Що я з ним? От він сидить іжаком. Ти не обіжайся, Лабурда. Природа в тебе така. Тихий ти, всіх боїшся, сили в тобі нема. Он Сергій архирееві скандал зробив. Голу бабу, чув, голісіньку застав у архирейських покоях. Раз був у нього — не пустили, вдруге не пустили, а в третє Сергій чарку випив і пройшов до священного. Рад я, Сергію, що не до Сибіру, а в слободу тебе відправлено.

— До Сибіру політичеських одсилають і душогубів, — кинув хтось репліку, та на неї не відповів Прохор.

— Що ж, Серьожа, почнемо?

Шадора підвівся на ноги, розв'язав галстух, обережно згорнув його, ховаючи до кишені, і за його рухами слідували всі присутні.

— Ти як пан, — сказав хтось з чоловіків, і другий голос додав:

— Нарядили тебе, наче вчителя. Комуś би чудно, а тобі до лица, хороше.

Сергій став поруч Прохора.

— Яку ж заспіваємо?

Зибцев хмільний. Зибцев рушником витирає рідкі вуса, вигнуті, як ребра окуня, і підводиться теж. В його руках з'являється камертон, і одразу жваві балачки затихають, і чийсь незадоволений голос кричить до дверей:

— Тихше там, азіати!

Високий тенор починає пісню і зразу ж до нього приєднується Прохорів бас.

Де ти бродиш, моя доле,
Не докличусь я тебе.

— Ну, співає... Краще, ніж у грамофоні.

— Не заважай.

... І пливуть зворушливі й сильні звуки. В них відчувається скарга й біль на долю, відчувається жаль за втраченим щастям.

Чи на морі ти з купцями
Ділиш з краму бариші?
Чи в хоромах з панянками
Ти регочешся вночі...

Невимовною тугою, нерозгаданим горем і безнадійністю звучать слова пісенні.

Ой, змилуйся ж, доле моя,
Прийди до мене хоч на час...

У винопольці тихо, тільки тенор і бас, перекриваючи один одного, зливались в чарівну гармонію звуків, полонили серця слухачів і серця півчих. Давно не співали вони разом. Давно з таким чуттям не вимовляв пісень Шадора. Наче свою долю кликав, наче сам скаржився на неї, шукав її і не знаходив. Всю свою силу, все вміння вкладав він у слова, і його захоплення передавалося Прохорові. П'яними очима він оглядав присутніх і помічав серед них якусь закам'янілість. Давно так не співав. Хіба з Лабурдою можна? От він сидить за столиком, сп'янілий теж, і доїдає закуску. Хочеться Прохорові крикнути на нього або стусанути під бік.

Але всі присутні слухають їх, і забуває Прохор за Лабурду. Сергій знову з ним, а напроти стоїть зворушений Зибцев і водить камертоном.

Прохор розуміє його, колишнього наймита, що зумів пробитися в люди й стати регентом. Хочеться його обійняти, хочеться розказати йому про свого хазяїна.

Обривається кінець пісні, а регент все ще стоїть біля столика з камертоном у руках. Прохор узяв його за руку.

— А знаєте, Зибцев, що мені хазяїн парового сказав: „Або, каже, півчим будь, або наймитом. Я здоровий, я сотні мішків за день таскаю на оцих плечах. Там тіло моє, але душа моя в хорі. Хіба можу я на співку не ходити? А він хоче півчого в мені вбити, душу мою вбити, руки мої забрати, а я кажу: „Брешеш! Руки бери, а душі тобі не дам“. Я гордий.

Зибцев обняв Прохора, і чули всі, як він з піднесенням сказав:

— Багато півчих пройшло через мої руки, але серед них тільки два таланти — безсумнівні... Я скажу... Я випив, і я скажу — треба школу дати, настоящу, і з вас можуть вийти такі співаки, такі... Та не давай же їм більше! — закричав Зибцев на Давиденка, що підносить нову пляшку з питвом.

— Чого ти, Зибцев, такий неспокійний? Це вже не мій

могориц, це вже вони півчих почастивати хотять. І зашуміли голоси:

— Хай вип'ють. За хорошу пісню.

— За своє здоров'я хай!

— Коли захочуть, ми ще почастиємо.

— Ну от, чуеш... А ти на мене кричиш. Адже я грошей з вас не беру.

— Ти губиш їх! Тобі не шкода, а я серцем болю за них. Годі, Прохоре, не пий.

Та Прохор уже налив і перший підніс Зибцеву.

— Вип'ємо за талант Сергіїв, за такого півчного не відмовитесь. На й тобі, Лабурда, ти хоч і портиш концерти, але теж півчим у хорі состоїш, негарно тільки жувати, коли люди співають.

Всі випили.

І знову потім співали пісню, і знову регент, заплющивши очі, водив у повітрі камертоном і плаксивим голосом говорив:

— Ви таланти... Безсумнівні... Я випив, і я скажу правду, їхати треба вам з цієї ями. Від серця вас одірвати важко, але перед талантами преклоняюсь, талантові руку можу поцілувати.

Зибцев став на коліна і справді спіймав Прохорову руку, але той підвів регента з долівки, посадив на стілець.

— Хороший ви чоловік, Іване Петровичу, тільки куди нас приймуть, коли ми, як жебраки. Нічого в нас у кишеньях нема. Риба взимку об лід б'ється, а весною на дозвіллі плаває. А для нас завжди крига. Важко мені, а йому ще важче. Сім'я в нього. І школи не для нас і в абсерваторії нас не пустять... Мене хазяїн на співку...

— Буде час... Буде, Прохоре, і консерваторії відкриють. Тільки треба більший переворот, аніж у п'ятому році. А з хазяїном твоїм я поговорю сам. Вип'ємо за таланти!

Випили троє, бо Лабурда вийшов, і коли вийшов, ніхто не помітив...

— Я люблю весною блукати в лісі. Помічали ви, а я помічав, ідеш, а в траві світляки горять. Я голоси хороші розшукую, а світляки у траві. І ви у мене, як світляки...

П'яніючи, ще дужче обіймав регент своїх півчих.

Гуляли до півночі.

Провожати Сергія пішов п'яніший Прохор. Він падав на дорозі, цілував друга й клявся в своїй дружбі, а по боках дороги стояли хати з чорними шибками, і нікого, крім них, не виднілося на тихій вулиці.

Так закінчилася перша зустріч друзів, і життя потекло в Сергія так, як і рік тому. Удень майстрував стільці й продавав їх на базарі, а вечорами тричі на тиждень ходив на співку.

Щонеділі збиралося в церкві чимало людей послухати Шадору і дуже часто запрошував після обідні Давиденко півчих закусити в нього й випити по чарці. Закінчувались відвідування п'ятикою й піснями, що збирали й всередині й біля винопольки чимало стороннього люду, жадного на видовиська.

І одного разу Прохор признався другові, що його вигнав з роботи хазяїн.

— Свиня! Як боров жирний. Хіба він зрозуміє? Або туди, каже, або сюди. Це значить, щоб я на співку не ходив. Жити з хору не можна. Здохнеш. Хор — це для душі більше, а тіло їсти просить. От в чому секрет.

Прохор пив більше. П'яним побив на базарі стражника. Сидів за це два тижні в холодній і били його там немилосердно.

Вийшов він спід арешту завдяки клопотанню Зибцева, бо втратити такий бас — для хору великий удар. Прохора випустили. Вийшов він звідти як затравлений звір, з холодним виразом в очах, пригнічений і злий. Він прийшов додому й перед невеликим дзеркалом, що його забруднили мухи, розглядав своє здорове тіло, вкрите синяками, розглядав довго, торкаючись битих місць пальцем, і від того торкання немов голкою хтось невідомий шпигав у серце.

Увечері, повертаючись із співки, зайшов Сергій.

— Ти що, захворів?

Прохор глянув на друга й тихо сказав:

— Убили мене. Не жить мені тепер.

Він лежав на ліжку довгий і схудлий, поклавши руки під голову, лежав уже так кілька годин і не підвівся навіть зараз, коли до хати завітав друг.

— Зибцев турбується, чому не приходив на співку.

— Чому я не приходив? — перепитав Прохор і підвівся на ліжку, скинув сорочку. — Бачиш, як вони півчих. Таланти з них вибивають. — Він посміхнувся, але зараз же вираз його очей став серйозним і якась погрозлива холодність помітно вразила Сергія.

— Я їм не прощу. Ніколи цього не прощу!

Того ж вечора знову пив Прохор і каменюками розбивав вікна ратуші. Знову посадили його в холодну, били ще дужче, і знову Зибцев кілька разів приходив до пристава.

— Господін пристава, чи буваєте в церкві, ви чуєте самі — нема такого баса. Це не просто бас, це талант.

— У церкві люди повинні молитися, а не слухати таланти. Лібералом стаєте. Меценатом. У простого мужика талант. Соромтеся, Зибцев. Звідки талант? Який талант, коли він вікна б'є. До Сибіру. До в'язниці такі таланти! Ідіть, Зибцев. Я людина м'яка, і ви мене не просіть.

Та Зибцев просив. Він приходив щодня, гаряче доводив пристава, що Прохор — самородок, що такі самородки є серед

мужиків, і їх треба берегти, розповідав про Шаляпіна, що з босяка став артистом, і хто знає, може й Прохор Щербак, коли б його відправити до школи, може б і він став артистом.

— Ми його відправимо. Ми такі таланти по зубах та в кутузу. Хай там соловійом співає. У кутузі соловійом! — приставав засміявся з свого дотепу. — А ти, Зибцев, іди й не докучай більше.

Прохор сидів з місяць. Відправити його не пощастило, бо Зибцев, через дружину пристава, таки домогся звільнення і під свою відповідальність взяв Прохора з холодної.

— Ти ж гляди, Прохоре, не буянь тепер, а то й мені неприємність буде.

Прохор мовчки потис регентову руку й пішов додому. Не скидав уже більше сорочки, не оглядав синяків, а брався рукою за груди, кашляв, неприємно, глухо так. Зайшов до нього Сергій і разом вони подались на співку, і тут сталася трагедія для Прохора.

Він не міг співати.

Голос не підлягав його волі, голос став хрипкий, і він не міг брати ним ні високої, ні низької ноти.

З тривогою дивилися на нього півчі. Блищали скельця окулярів у регента, і всім помітно стало Прохорове хвилювання й страх. Лише на мить обводить він очима товаришів і починає знову, і з кожним разом гірше, і з кожним разом божевільний жах з'являється на його обличчі.

Він уже не співає. Він дивиться на Зибцева й шепоче:

— Убили мене... Вбили!..

У цих коротких і жакливих словах щось розпачливе, щось безповоротно страшне. Прохор бережно кладе аркуш з нотами на пупітр і виходить.

Ніхто, навіть Зибцев, його не зупинив.

Того ж вечора Сергій знайшов Прохора під рундучком. Забруднений у глину, він безсилимими руками хапався за плече друга, силкуючись підвестися на ноги, і його хрипкий від кашлю голос неприємно вражав.

— Погиб... Невже погиб зовсім? Сергію, правда ж кінець мені?.. Краще мене октаву ніхто не міг узяти, а сьогодні я... За що вони скалічили? Дай сірники, я підпалю ратушу. Хай займеться вогнем! За те, що били мене по грудях, у спину, в живіт...

— Ходім, Прохоре, додому. Ходім, я тебе одведу.

— Ніхто не знає, що в мене отут. Голос — душа моя, і стражники душу мою чобітьми стоптали, а я нічого їм не можу зробити, бо Зибцев на поруки взяв. Коли б не він — вогнем би горіла ратуша! Цурки б не залишив.

Так почалося падіння найкращого баса Прохора, і ніхто зупинити його не міг. З парового млина вигнав хазяїн. На співку Прохор не ходив. Не частував його чаркою Давиденко,

як раніше, і Прохор заганяв останню одежину й на базарі п'яним співав пісень і церковних молитв хрипким басом.

З нього сміялися діти, але він ніколи на них не сердився. З ним жартували дорослі, давали йому дрібні гроші, а він пропивав їх і п'яним валявся то на слобідських дорогах, то на рундуках базарної площі.

Навіть Сергій не міг вплинути на нього; як колись Прохор, не маючи гарного тенора, нудився, так тенор Сергій, відчуваючи брак хорошого партнера, не міг і себе показати. Йому шкода Прохора, і тільки з ним Прохор може заходити до Давиденка, і тоді гладкий господар не виганяє його, а навіть і чарку дасть.

Так поволі Сергій Шадора, не маючи для себе перспектив, невдоволений околишнім життям, шукав заспокоєння своїм думам у чарці.

Дуже часто його проважав додому Прохор.

— От і таланти... Ми — світляки, Сергію. Пам'ятаєш, Зибцев нас називав світляками. Радив до міста їхати. Золотий чоловік, а чудний. До міста... Розтоптали мене, знищили, на смітник викинули і, як собака прибудна, нікому я не потрібен. І не буду вже півчим, а босяком буду! Відчуваю, що буду, і ніхто мене не врятує. От він чарку тобі дає, бо в тебе голос, а я квіт... Я вже на свалку, а за що?..

Прохор починав плакати.

Пиячив він під свята, а в буденні дні на базарі перетаскував крамарям вантажі, а зароблені гроші пропивав. І одного літнього дня, буйний і вихрастий, він якось бігав по базарній площі, хапав руками щось у повітрі й кричав:

— Ось він! Я знаю пристава. У нього борода, як у апостола, і крила на спині. Ловіть його, а то полетить у небо!

Діти сміялися. Дорослі пильніше оглядали Прохора й помічали його божевілля.

Слідкуючи за ним, сміявся, стоячи на ганку, Давиденко.

— Пристав у нього наче метелик з крильми. Бач, дурний, ганяється. Забрати б його до ратуші, — і він широко позіхнув, — а хороший бас був і здурів. Ти чого вискочив? Роботи тобі нема. Чи дурного Прохора зроду не бачив? — гримнув хазяїн на підлітка-наймита і закрив на засов двері, щоб відкрити їх надвечір.

За Прохором бігали стражники, і він розганяв їх великим кулаком, вони насідали дужче, били хворого плітьми по ситцевій сорочці.

— Ангел мечем січе... Ангел на колісниці... Дивіться, дивіться люди, то не ангел, а пристав із хвостом. Як у чорта довгий... За хвіст його, за хвіст ловіть!

Стражник підставив ногу і Прохор, зачепившись за неї, упав на суху дорогу, вдарившись грудьми.

Надягнули на нього парусинову сорочку, одвезли до по-

вітового містечка, а вже звідти Прохора відправили до Курська в лікарню для божевільних.

Так закінчилась доля баса, що йому велике майбутнє прокопував регент Зибцев, і він же, на співці, згадуючи Прохора, казав:

— Пропав... Тепер уже назавжди пропав!—і всі півчі помітили, як зняв він окуляри і втер хусточкою очі, потім знову надів їх, вдарив камертоном, на цей раз об пюпітр, і співка почалася.

Нікому більше не говорив Зибцев, як шкодував він за Прохором. Чорну накидку його можна було бачити в лісі, де співала молодь. Ходив Зибцев і по слобідських вулицях, прислухаючись до парубочьких голосів, але не траплялося вже такого баса. А тут іще почав непокоїти Зибцева Сергій. Зажурився. Друга нема. Розуміє Сергієву тугу чутливий регент і нічого не зауважує і не дорікає Шадорі за те, що ходить він вечорами, після співки, до Давиденка, і той завжди дуже привітно зустрічає півчого й часом згадує Щербака.

— Хороший бас, а до чортів дійшов. Що то воно ум за розум заскочив! У пристава хвоста шукав. Патешний! Де він зараз?

Сергій не знав і ніхто не знав, що сталося з Прохором. Ні родичів у нього, ні сім'ї. Бурлаком жив, і стоїть його хата - завалюшка і на стежці від воріт до присінок виростає густий бур'ян.

Сергій часто згадував друга, пив за його упокой, потім за здоров'я, бо не хотілося вірити в Прохорову смерть. Хмільного Сергія просили співати, і він ніколи не відмовлявся. Важкою ставала голова, і тоді Сергій підводився біля столика. Всі знали, що він зараз почне говорити. І говорив Шадора:

— Талант... Таку душу чобітьми стоптали. Нема. Ходить Зибцев, і нема. Ніде не знайде такого баса. А хіба вони зрозуміють, що душа в Прохора буйна? Соколом би йому літати. Де він, мій друг? Його нема! У землі сирій. У землю втоптали таку людину. Але я доведу. І за себе й за нього. Вирвусь... Яма це, а не слобода! Загибель мені тут... Я п'ю во-станне. Оце чарку, і більше ні-ні-ні, і до рота не візьму.

Шадору садовили відвідувачі на місце, частували горілками, і він пив і скаржився людям про друга.

— Сорочку скинув, а по тілу синяки. Все тіло в синяках.

— Ого, там б'ють! У ратушу як у пекло,—краще не попадатися.

— Ні, брешете! Не стопчуть. Прохор погіб, але я за себе й за нього доведу. Я буду артистом! У великих театрах виступатиму. Огнів—море, народу повно, і все пани. Я їм проспівую! Я душі панські в руки візьму отак. Я покажу, які півчі в нас!

— Тебе й близько до театру не пустять.

— А він костюм одягне архирейський, і теж вроді як пан.
— Сиди краще й не рипайся. Ти нам співай. Що тобі в нас погано? Чи горілки тобі мало, чи почоту нема? Я ко-ней купив — продав, заробив на чарку. Я п'ю і ти пий. Пий і співай.

Пив Сергій, і його п'яного хазяїн обережненько виводив з винопольки, залишав на вулиці, а хто ще недавно слухав його пісень, байдуже обминав звалене під парканчиком тіло, ішов додому, а півчий лежав, доки не знаходили його дру-жина з хлопчиком.

Шадора давав слово регентові не пити і пив. Це ввійшло в звичку. Дорога від церкви лежить повз винопольку, і тягне вона його до себе, а пішов — і залишився там.

Часто за батьком приходив син. Сергій тоді залишав своїх співбесідників, говорив їм, що болить серце, і таки справді в нього боліло, і разом із сином повертався додому.

Шадора часто згадує Прохора, похваляється стати арти-стом, і сьогодні Сергія образили баришники, бо один з них так просто й сказав:

— Артист іде, соколом буде літати.

Всі засміялись, і цей сміх вразив Сергія, і пив він у цей вечір більше, аніж коли, і частіше його рука бралася за груди проти серця.

І сьогодні прийшов син. Він мовчки підійшов до столика, взяв батька за руку.

— Ходімте, тату.

Пішов слідом за ним п'яний Шадора. На дворі вже осінь. Дрібний дощ падає на землю, робить дороги слизькими.

Батько йде мовчки, не випускаючи синові руки, і відчу-ває, як тремтить вона від холоду, і чомусь тільки зараз по-мічає, що син його без чобіт.

Андрій час од часу попереджує батька:

— Не ступайте сюди — тут калюжа.

Не знає батько, що думає зараз маленький босоногий Ан-дрій. Його тіло мерзне від дощу, його ноги застужує холодна земля. Хочеться сказати батькові, що це востаннє він заби-рає його звідси, бо вже холодно ходити за ним без чобіт. Хочеться охопити батька за шию і плакати й просити більше не ходити до цієї винопольки.

„Він не послухав матері. Він не послухав Зибцева. Може, послухає мене“.

Андрій зупинився, хотів уже почати розмову, але несподі-вано батько запитав:

— Скажи мені, Андрійку, буду я великим артистом, як от Шаляпін?

— Тату, ви стали в калюжу.

Переступив через воду й почав допитуватись далі:

— Ти скажи мені, я талант? Батько п'яний, а ти в мене

розумний хлопчик... Ти чув, як я співаю. Ну, чого ж мовчиш?

Не в силі стримувати себе далі, хлопчик схопив батькову руку, притис її до себе, і в дитячому голосі почулось тремтіння.

— Тату, не ходи. Не треба, тату... Не треба!..

Хлопчикові не вистачило слів. Холодна щока його притулилася до гарячої батьківської руки, не випускаючи її.

Зрозумів Сергій Шадора сина, скинув з себе піджак, укатав ним хлопця, винувато обіцяв:

— Не буду. Я більше не буду. Ти хочеш, щоб тато не пив? І не буду. Нізащо не буду. Чоботи тобі треба справити. Бач, холодно, а ти босячком.

Не виконав і обіцянки синові батько. Правда, ходив до Давиденка рідше, але зате дужче напивався, і глибокої осені його тіло знайшов перед світанком син на слобідському вигоні. Лежав він, розкинувши руки, наче хотів обійняти землю. Буйне волосся розсипалось над калюжею і, прихвачене першим заморозком, примерзло. Андрій торкнувся батькової руки, але рука була холодна.

Жах обійняв хлопчика і, наче від чужого, побіг Андрійко від батька сповістити матір. Біг він по холодній землі босоніж, а перед очима вставав страшний образ, що обіймав руками землю, і страшив той образ, і щось стискувало дитяче серце і пекла розум страшна думка.

Вулиці порожні, тихі. Їх пробігав Андрій, шукаючи матір, а матері не видно. Він завернув у провулок, прямуючи до базарної площі, і там, між рундуками, знайшов матір і сказав їй лише двоє слів:

— На вигоні. Мертвий...

Мати хитнулася.

Андрій взяв її за руку й відчув, як тремтіла материна рука, і тихо, наче боялася когось розбудити, вона шепотіла:

— Ходім синку. Ходім до батька. Ходім...

Так пропав найкращий півчий, що вмів брати піснею людські серця, що мріяв стати великим артистом.

Місцевий лікар констатував, що смерть сталася від розриву серця, раптово.

Ховати півчого вийшов хор у повному складі. Коливалась труна. Скидали шапки пішоходи. За труною йшли зажурені мати й син. Хор віддавав честь своєму собратові, найкращому тенорові. Біла хусточка, що її часто витягав з кишені Зибцев, свідчила, якої втрати зазнав регент, що крізь свої руки пропустив нерозгадані й затоптані людьми таланти.

* * *

Молоді дерева добре прийнялись і за кілька років кучерява крона їх дала б холодок всякому, хто захотів би сховатися від пекучого сонця.

У цьому садочку граються діти, сидять на дерев'яних ослонах старенькі бабусі, доглядаючи малят, і майже щодня сюди заходить чоловік у солом'яному брилі, з палицею, що на неї спирається він під час ходи. Він старанно хусточкою змитає з лави порох, щоб не забруднити свого „майського“, з лляного полотна, костюма.

І сьогодні він прийшов сюди й сів на своє улюблене місце під молодим ясенем.

Його увагу прикувала до себе велика пташина зграя, що кружляла над церквою.

Давно вже зняті з неї хрести і на кожному куполі вирізьблюється на тлі неба держално з обтріпаним і вицвілим шматком кумачу.

Кричить галчина зграя. Слідкує за нею чоловік, і чомусь пригадується йому осінній день, мітинг на площі, запальні промови бійців і після них виступ півчого Лабурди.

Вийшов він на трибуну мовчазний і тихий, як завжди, тримаючи за руку хлопця.

— Товариші, — почав, — я не боєць, я півчий! Та не про себе я й хочу сказати, громадяни. Оцей хлопчик, бачите, — це син Сергія Шадори, котрий загинув від горілки і серця. Ось він який, а дайте йому інструмент, чи то гармонію, чи гітару з балалайкою — заграє. На всіх струментах заграє, котрі в нас є. Раніше не можна було, а зараз, коли маси світла хочать, допоможемо вдові Катерині вивчити сина, щоб широка дорога йому була. Сам він не зможе, а обчеством допоможемо. І коли хочете послухати, він заграє вам на сусідській гармонії.

Андрієві подали гармонь. Заворушився натовп, посуваючись ближче, до трибуни. І одна старенька бабуся, слухаючи музику, не витримала, кінчиком хустки витирала старі очі, легкі на сльозу.

— Та як же гарно він грає. Та я на віку прожила он скільки, а такого не бачила й не чула.

— На те в нас, бабуню, революція, — сказав чоловік у свитині й стоптаних личаках, тримаючи гвинтівку. — І таланти в нас будуть рости, як гриби після дощу.

Він обіпершис на дуло підборіддям, уже не зводив очей з хлопця, що грав на трибуні. Вся площа, вкрита людьми, наче зааніміла. Деякі дорослі гармоністи могли позаздрити такий грі. І восени хлопця з командировкою було відправлено до міста.

... Сидить чоловік під ясенем, оглядає площу, засаджену молодими деревами, вкриту клумбами квітів. На широких доріжках посипано піском, і вартіві піонери поливають квіти й деревця водою.

Любить цей сад чоловік і з великим задоволенням, у вільний час, приходить сюди подихати свіжим повітрям. Бігають по доріжках діти, катають обручки, ловлять м'ячі, а нав-

коло зелені, а ще далі, де були колись рундуки й винополька Давиденка, розташована тепер спортивна площадка і на ній у синіх майках і чорних трусах бігають засмажені сонцем футболісти.

Приємно слідкувати за грою юнаків, що ніколи не бачили стражників, не пам'ятають винопольки, яка згубила колись півчих, і часом літній чоловік згадує Андрія.

„Може, став артистом. Може роз'їжджає по містах і дає концерти“.

В кінці саду стоїть велика будівля — то колгоспний театр, що його відкривають сьогодні.

Над новим приміщенням розвішені гасла, і великий портрет Сталіна обладнують колгоспівські електромонтери лампочками.

Чув чоловік, що на відкриття театру прийдуть видатні актори з міста, і він витягає гостьовий квиток, перечитує програму й кладе знову до кишені.

Увечері театр був переповнений. Після урочистої частини почався концерт. На сцену вийшли двоє чоловіків. Один з них високий, з густою сивиною на скронях, і сивина, освітлена електрикою, особливо помітна, широкоплечий і сильний, з великими руками, він швидше нагадував вантажника, аніж співака.

Другий актор був зовсім молодий і помітно відрізнявся від свого партнера і зростом і, очевидно, силою.

Дівчина-акомпаніаторка вдарила по клавишах рояля і, поступово затихаючи, попливли звуки.

Першим почав тенор, і одразу всім стало ясно, що такого співака вони ще не чули ні разу. Цей актор, у сірому костюмі, непоказний на вигляд, одразу всіх зачарував своїм голосом, і той голос поступово наростав, забираючи найвищу ноту, то знову спадаючи, замирав, тоді так же тихо вплітався бас, і з'єднані голоси пливли разом, перекриваючи один одного, і тепер уже бас забирав найвищі ноти і так само, як і тенор, чарував присутніх.

У залі підводиться висока згорблена постать. Вона йде до рампі... Спід солом'яного бриля визирає сиве волосся. Старечими очима придивляється до актора, що нагадує вантажника. Що хоче він, цей старий чоловік? Невже від пісні... Невже голоси зворушили так, що забув про театр, про сотні людей, що спостерігають його чудну поведінку.

— Ти... Живий... Живий... — говорив, хвилюючись, старий.

Пісня обірвалася. Біля рампі стояв колишній регент у своїй вишви́лій накидці, що її надів сьогодні ради такого свята. Руки тягнуться на сцену й тремтять.

І в старечах очах світиться велика радість.

— Прохоре... Андруша...

Зибцев не помилився. Це був справді Прохор Шербак, найкращий бас, що його не стоптали стражницькі чоботи, залишивши талант революції, а поруч нього стояв зворушений Андрій, великий актор, син Сергія Шадори, що багато років тому помер на вигоні від розриву серця.

Дуже гаряче вітала аудиторія своїх земляків.

КИЇВ

Задрім церков і узор легкокрилий
Квітів гарячих на вітах бузка, —
Всі тебе, Києве, звикло хвалили
Ще від Батия: краса яка!

Та^{тв} в яблуневої сніжності ранки
Орд войовничих вривався крок,
І над Дніпром котили тачанки
Золото взяте і жінок.

І, перебігши зміясто по клоччі,
З двору до двору пожар ішов,
Пахло горілим серед ночі
Золото овочів і церков.

З башт і дзвіниць у багаття криваве
Падали люди — не знать чому, —
І не для власної ж, певне, забави
Чорні мости зривались у тьму.

Ми теж на крилах війни влетіли
В заграву тьмяну і в дим тяжкий,
Але негайно взялись до щілин
І „на красу“ вставляли шибки.

Ще від Батия красу твою злеглу,
Києве, славлять на всі лади.
Хлопці ввійшли в Золоті, — і цеглу,
Камінь та фарбу везуть поїзди.

Стріла музикою на вокзалі
Хлопців бравих юрба гомінка.
Хлопці примружались і сказали:
— Глянь, ай справді краса яка!

Знісшись у хмари лісом риштовань,
Взявши інструмент, який там слід,

В сине, сине, як синя повинь,
Перефарбовуємо небозвід.

Хай по небу лине і мчиться
Сине саяво у світ новий.
Хай виблискує наша столиця,
Перша після Москви. —

Переклав з російської
Максим Рильський

П'ЯТНАДЦЯТЬ ДВОРІВ

Коли Елемес брав на руки і заколихував окатого гарного хлопчика, він, зітхаючи, примовляв:

— Жінко, чуєш, жінко! Ким буде наш син? Чи зробиться вченим, як Абікен, і люди будуть ловити кожне його слово, чи стане вчителем, як Ібраїм, і носитиме жовті гудзики?

Жінка Умітай робила незадоволене обличчя і говорила удавано сердито:

— Ну й жадібний же ти... Як може залишитися в тебе дитина живою?

Справді, як з'явиться дитина, не було випадку, щоб Елемес не порівнював її з кимнебудь. У першій дитини була велика голова. Заколихуючи її, Елемес говорив: „У мого любого голова широка. Він буде керувати народом, як волосний старшина Байке“.

Незабаром дитина померла. Коли народилася друга, худенька й слабенька, Елемес говорив: „Йому потрібне спокійне життя, кінець-кінцем, він стане тюре¹⁴“. Ця дитина теж померла. Останнім народився Апен. Умітай завжди повторювала:

— Нехай живий буде любий Апен. Бажаю йому довголіття. Інших дітей мені не треба.

Апен виріс непомітно, але не став ні муллою, ні вчителем. І навіть грамоти не навчився. Тільки тоді Елемес зрозумів, що його колишні слова були порожньою мрією: коли підостав Апен, він хотів його вчити, але злидні не давали змоги й думати про синову науку. Апен пішов до бая в наймити. Син Ермека Жусуп в той час учився в повітовій школі. Одяг сукняний, шуба з лисячих голів, гудзики блискучі; і навіть не вдостоював Апена поглядом. Бож він — син бая, він вчиться...

Це було давно.

З того часу змінилося життя, змінилися й люди. Навіть Ермек, що давніше самою нагайкою керував усією волостю, тепер став „тихим“, „сумирним“ і принижено запобігає перед

¹⁴ Чиновник. Прим. перекладача.

усіма. А Жусуп, що гордо носив блискучі жовті гудзики, зрікшись батька, дому й рідні, зник невідомо куди.

— Коли прийшли більшовики, він виступав проти, і його заарештували,—говорили одні.

— Не заарештували. Здається, в іншому місті працював в установі,—говорили інші.

Як би там не було, Жусупа немає.

Старик Єрмек — ровесник Елемеса — все ще живе.

Він раніше погорджував Елемесом, а тепер охоче приходять у його закоптілу юрту, сідає принижено біля вогнища і просить в Умітай айрану:

— О, негіднице Умітай! Що ж буде, коли ти звернеш увагу на того, хто прийшов до тебе, як ровесник? Що ж буде, коли даси айрану? — каже він жартома.

— Баєві все до лиця. А то думаєш — він нуждается айраном? Зараз, може, він збирає іркіт з кумису... — каже Умітай, зітхаючи.

Раніше і Елемес і Умітай спокійно чути не могли про баїв. Єрмек та старша жінка його Жумакуль були особливо грізними і близько не підпускали до себе. Умітай у них багато працювала, до знемоги, на бажання, звісно; але коли не працювати, хіба Жумакуль дасть жити, хіба вона „не пустить попіл її до небес“?

— Ей, жінко крикуна, чому ти уникаєш нас? Живеш по сусідству і хоч би раз зайшла до нас! Що, і ти образу на нас таїш? — так каже Жумакуль, частуючи запрошену Умітай кумисом і важко зітхаючи.

Що значить таїти образу? Нащо Умітай таїти образу?..

Коли молодому Апеневі вийшло тридцять один рік, у нього стали такі ж вуси та коротенька борідка, як і в самого Елемеса.

— Ей, старик, про що ж ти думаєш? Ти знаєш, що у сина борода?.. — так іноді говорила Умітай, сідаючи рядом з Елемесом.

— Думати то я думаю, та якнебудь станеться нагода, — відповідав Елемес, прокашлюючись і знизуючи плечима.

Але він говорив це жінці тільки для годиться. А те, що Апен сам собою розпоряджається, Елемес добре знав. Елемес і не сперечався проти того, щоб Апен сам собою розпоряджався. Він ще замолоду вирішив: „Коли в мене буде син, коли цей син стане людиною, яка тямить де праве, а де ліве, я б не став претендувати на кермо влади, як Єржан“.

Він додержав свого слова: як тільки Апеневі вийшло двадцять років, Елемес цілком скинув на нього господарство.

Коли Умітай говорила: „Про що ти думаєш, старий? Чи ти знаєш, що чай скінчився?“ — Елекен¹, посміхаючись, відпо-

¹ Елекен — поштива форма імені Елемес. Прим. перекладача.

відав: „Скажи синові, хазяїн — твій син. Якщо не зможе годувати одну стару та старого, нехай відбувається“.

Що Апен годує їх — це правда. Елемес вірить Апенові. Але коли він замислюється, залишившись сам, тривога закривається в його серце: в поведінці і діях Апена є щось особливе, чого немає в інших. Він не вміє наживати прибуток жвавою торгівлею, як син Шертика, не увивається, як Жумаш, навколо аткамінерів¹ у надії на легку наживу, навіть не вміє, як Саден, грати на домбрі², співати пісень і вкрати чиянебудь дочку без калиму³. Він якийсь незграбний і нелюдимий чоловік.

„Що ж з ним буде? Хлопець він не дурний, схоче — вміє говорити. Хіба не настала пора йому прокинутися?“

Так вдавався іноді Елекен у тяжкі думи.

Аульний зібрав усіх підвладних, сповістивши, що прибув представник від волості. Передавали, що звелено „прибути всім без винятку“. Тому пішов і Елемес. Були Єрмек, Нурхан і інші старики.

Представник був якийсь молодий чоловік. Він більше причісував та пригладжував волосся, ніж говорив, але все ж виявилось, що приїхав він у справі „переділу землі“.

— З нічого робити... — усміхнувся Жумабай, покручуючи красиві вуси і оглядаючи навколишніх.

— Що він вам дасть? — гарячився один у драному халаті, ніби зарані нацькований кимсь.

— Чому б йому не давати? Ніж дурно кричати, спершу виконай це.

Люди, що мовчки сиділи з пониклими головами, відразу стрепенулися й подивилися на того, хто говорить.

Це був Елемесів Апен.

— О, мій Апен, і ти, виявляється, став людиною. Говори ще, ще, ще... — так сказав Жумабай, тихо й добродушно усміхаючись.

— Молодим можна б помовчати, — зітхаючи сказав якийсь старик.

— Ну, є ще запитання? Чи ухвалимо постанову? — сказав молодий представник, відкинувши волосся назад і дивлячись пильно на присутніх.

Народ деякий час мовчав. З краю якісь бурчливо говорили:

— Хіба ми й без нього не проводили дільбу?

— Звичайно, так.

— Краше б сказав, що ще дає...

— Ей, народ, не затримуйте цього чоловіка. Коли... що

¹ Аткамінери — впливові особи.

² Домбра — двострунна народна балалайка.

³ Калим — викуп за наречену. Прим. перекладача.

маєте сказати, скажіть одверто... Де цей Апен? Чому він не говорить?—сказав сміючись Жумабай.

Погляд його спинився на Апеніві, що сидів навпочіпки.

— Хіба Апен не сказав? Чи не можна говорити? Що? Хотите прямо вбивати, не давши змоги й рот розкрити?—сказав смагливий молодий чоловік із шрамом на щоці, бліднучи й запалюючись, і, не договоривши, спинився.

— Ці двоє, виявляється, змовилися,—бурчали в задніх рядах.

— Світку мій, Бейсембай, припини цю балаканину. Немов вам забороняють говорити... Говори, просимо.

Ці слова Жумабай вимовив без посмішки, з дрожем у голосі.

— Товаришу голова, дай мені слово,—сказав Апен, встаючи з місця.

Всі погляди втупилися в нього. Без ніяковості й неспівності він підійшов до столу й повернувся обличчям до народу. Зсунув на потилицю стареньку ушанку з одним відірваним вухом. Елемес розгублено дивиться на Апена й думає: „Ех, стара, виявляється, навіть ушанку йому не полагодила. Коли прийду додому, скажу їй“.

Чого стоїть Апен і що він хоче сказати — Елемес не знав. Хто міг подумати, що Апен візьме слово й буде говорити перед зібранням усього аула?

Натовп, що ворухився на горбі, затих.

— Товариші! Не думайте, що переділ землі — іграшкова справа. Що землю і раніше переділяли, що нібито ми всі діставали належні наділи — це брехня! Хіба нам діставалась земля? Ось ті, що сидять тут, — Єрмек, Нурхан, Жумабай — хіба давали нам володіти землею? Та й не тільки землею. Хіба вони давали нам володіти власною головою?..

— Так, так. Ось з'явився й серед нас демеугок¹, — знову почав підсміюватися Жумабай.

— Не треба нам його слів! І яких слів можна від нього сподіватися?

— Не перебивайте, нехай говорять!

— Не треба, нехай перестане говорити!

Народ галасує: одні підтримують, другі заперечують. Через галас не можна нічого добрати.

— Ей, Елемес, покарав тебе бог! Що за диковина, що батько не вправиться за сином?—сказав, сердито поглянувши на Елемеса, старик, який сидів рядом з ним. Елемес розгубився, увесь упрів. Народ почав затихати. Апен усе стоїть на місці. Ані краплини збентеження та розгубленості перед масою.

¹ „Демеугок“ — простонародна вимова слова „демагог“.

Прим. перекладача.

— Ну, ви дасте мені договорити, чи ні?—спитав він, зсунувши брови й обводячи присутніх поглядом.

— Уже чули ми тебе.

— Ми тебе наслухались, сідай на місце!

Народ знову почав було галасувати. Тут, перекриваючи інші голоси, Апен палко заговорив:

— Я інших слів не знаю: сказала радянська влада, а ми підтримуємо. Ми землю поділимо. От уся розмова!.. Якщо ви проти того, ну лиш, спробуйте виступити!

Сказавши це, Апен сів рядом з Бейсембаєм. Бейсембай сів, у нього вигляд переможця. Обличчя його опромінене сонцем. Деякі збентежено опустилися на лаву. Деякі подивились один на одного, ніби кажучи: „Що, цей виліз спід землі чи що?“ Деякі, із зморшкуватими обличчями й сплутаними бородами, немовби зрадувані чимсь і боячись, що про цю радість хтонебудь дізнається й одбере її, з побоюванням вдивлялися в обличчя інших.

— О, боже, що за напасть така?—зітхали баби.

Із зібрання Елемес їхав на візку старика Токсанбая. Той деякий час мовчав, потім, важко зітхнувши, сказав:

— Твій син чи не став, бува, комуністом?

— Так не говоріть, Тока¹. Наш син нікуди не піде, він отямиться,—сказав звняковіло й розгублено Елемес.

Два вершники на одному худому гнідому коні порівнялися з возом. Спереду сидить Бейсембай, а ззаду—Апен. Ноги Апена мотляються й мало не досягають землі.

— Нікчемний чоловік, який зріст... Виявляється, і вигляд у нього негарний,—сказав старик.

Токсанбай з невдоволеною міною дужче погнав коня.

Коли ті, що поверталися з зібрання, виїхали на перевал, відкрився ваблячий простір долини, яка ніби сміялася в мариві.

— Апен, чуєш, Апен,—сказав Бейсембай,—невже ці землі справді нам дістануться?

— Що, думаєш—Єрмекові дістануться? А ми для чого живемо?

Коли він сказав це, у обох по тілу пройшов дріж, і їм здавалося, що вони вирости й торкаються головами небес.

— Ой, старик, спрага тебе мучить? Губи пересохли в тебе? Що було на зібранні?—спитала Умітай, наближаючись.

— Не тривож мене, собако!.. Що тобі до розмов?—сердито сказав старик Елемес і сів у тіні старенької юрти.

Умітай не зрозуміла. Бачачи, що старик повернувся розтривожений, подумала: „Як би чого не сталося з любим Апенем?“ і неспокійно озиралася. Побачивши, що Апен іде по-заду Бейсембая, вона заспокоїлась.

¹ Тока — шаноблива форма імені Токсанбай. Прим. перекладача.

Виступ Апена на зібранні надовго став предметом розмов у аулі та навколо.

— Виявляється, ось що він сказав.

— Он який він, виявляється!..

Багато хто не вважав слова Апена за диковину й ставився до них тепло.

— Добре, що сказав, слід говорити. А то вмирили, дивлячись у рот Жумабаєві... Нехай і з молоді вийдуть...

Так говорило чимало народу.

— Стара, чуєш, стара! — сказав Елемес одного разу. — Помічаєш ти, чи ні, у що перетворюється наш син?

— Що значить „перетворюється“? Такий же, як і раніше: працює по господарству, ходить у справах, веселиться з ровесниками... Слава, богу, не гірший за своїх ровесників... Тепер, поки живий-здоровий, спутати б йому ноги¹, — сказала Умітай зітхаючи.

Умітай, звичайно, здогадується, про що думає Елемес, але не хоче про це одверто говорити.

Коли вона дома залишається удвох з Апеном, під якимнебудь приводом починає увиватися коло нього:

— Любий, тільки б ти був живий... Не ображай свого батька, можна ж слухатися його.

Апен сидить і усміхається.

— Думаєш, розум є у цього старика? Якби був розум, став би він ходити до Єремека канючити кумис?

— Перестань, любий. Як би не почув хтонебудь... — каже Умітай, озираячись.

Міцно любить вона сина, але ще більше дбає, щоб не скривдили її старика.

К зимі роботі стало менше, і маленька землянка Елемеса не була без відвідувачів. Приходить широколобий Бейсембай; приходить метушливий Айтен з ушанкою, тягнучи криву палицю; приходить Абді, кусаючи вуси і заглядаючи в рот кожному, хто говорить. З приключкою ніби „по вогонь“ або „по сито“ приходить Жемал, жінка Абді. Зібравшись, сідають у кружок і діляться всім, що чули, взнали.

— Кажуть, Єрмек знову збирається вирядити цілий табун коней на базар.

— Невже ця собака за одну зиму збуде всю свою худобу?

— Щось він часто худобу продає. Чи не дістав, бува, листа від сина?

Елемес, сидючи біля пічки, обурюється цими розмовами:

— Ей, ви, негідники, ще смієте розмовляти про продаж людиною свого власного скоту?

Умітай заперечує:

¹ Спутати ноги — оженити. Прим. перекладача.

— Старик, перестань, нехай молоді сами розмовляють.

Недавно вони стали говорити про „артіль“. Із двох слів у розмові одне вони присвячують їй. Апен та Бейсембай спеціально їздили до аульної ради й привезли якісь папери. В аулі записалося п'ятнадцять дворів. Бейсембая обрали на голову. Робочу худобу знайшли: кудохвосту Кару Алена, гніду із збитою спиною шкапу Айтена та ще кілька коней. Серед них не було ні одного коня, про якого варто було б говорити.

— Нічого! Треба всю зиму ходити коло них. З п'ятнадцятьма кіньми ми зможемо пустити в роботу чотири плуги,— каже життерадісно Бейсембай.

— Раз у артіль, треба придбати й молочну машину¹,— вніс пропозицію Апен.

І проти цього ніхто не заперечує.

П'ятнадцять дворів почали об'єднуватися. На зборах виступали одностайно, зблизилися в побуті й роботі.

Сторонні заговорили про них. Сторонні називали їх — „П'ятнадцять дворів“.

В середині зими на них натрапив уповноважений, що роз'їжджав по аулах. Це був балакучий, привітний і прямий чоловік. Спинився він у Елемеса і зразу здружився з стариком.

— Ну, як, старик, схвалюєте діла молоді?

— Е, любий мій, що толку в нас питати?— зітхає Елемес.

З Апенем та Бейсембаєм він давно знайомий і докладно розпитує про справи.

— Хто ви?—спитали його

Він, усміхаючись, відповів:

— Я—секретар волосного комітету партії. Ім'я моє Сальмен, колишній наймит.

В аулі він прожив три дні. Щодня влаштовував зібрання. Артіль із п'ятнадцяти дворів тепер як слід зрозуміла свої завдання.

Якось Сальмен у розмові сказав:

— А що, як організуємо серед вас кандидатську групу?

— Було б дуже добре!—зразу підхопили Апен та Бейсембай.

— Скільки чоловік вас запишеться?

— От запиши мене першим,— сказав Айтен.

— Ой, беззубий, чорномазий! Вічно себе висуваєш, хоч би раз запропонував і нас,— ображено сказала Жемал.

Коли на зібранні питання про організацію партійного осередку було поставлене серйозно, деякі мовчки запитливо презиралися.

— Нехай покищо увійдуть молоді,— сказав, зітхаючи, Айтен

¹ Молочна машина — сепаратор. Прим. перекладача.

— Що? Чи не ти недавно поспішав? Чому тепер відмовляєшся?— напосіла на нього Жемал.

— Що тут особливого! Візьму та й увійду,— каже, червоніючи, Айтен.— Ця Жемал все ображається,— запишіть її,— додав він через деякий час.

— Ну і що ж! Він же сказав, що це — організація для бідняків. От я — жінка — і запишусь. Запишіть мене! А цей беззубий нехай сидить, накрившись моїм платком,— гарячиться Жемал.

— Ну, ти, кривоприсяжниця! Нехай твій платок залишиться при тобі... Ти думаєш — я відстану? Я теж пишуся.

Зібрання гогокає. Ясноволосий парубок Латип, лежачи на животі, облизує недогризок олівця — пише заяву.

— На, Жемал, твою заяву,— каже Бейсембай, передаючи їй папірець.

— А що я з нею буду робити, червоновухий?— Жемал розгублено крутить у руках заяву.

— Приклади палець, а то потім ще відмовишся,— мстить їй Айтен.

— Бач, знайшов людину, яка може відмовитися раніше за нього,— огризается Жемал, старанно притискуючи до заяви палець.

Апен, соромлячись, приклав до своєї заяви палець і стояв червоніючи, чухаючи плече, переступаючи з ноги на ногу.

— От у нас дуже вже мало грамотних, як з цим бути?— висловив нарешті думку, що його мучила.

— Будеш учитися? Відкриємо вам школу.

— Ого, і Жемал буде вчитися!— не може втриматися Айтен.

Три дні минуло, і Сальмен збирався від'їздити. Вони напосідали на нього, не хотіли відпускати.

— Як тільки приїду до волкому, зараз же пришлю до вас мугалліма¹, книжок, працівника в осередок.

Сальмен поїхав.

Організація осередку „П'ятнадцяти дворів“ справила ще більше враження, ніж артіль. Звістка про нього пішла по всіх аулах. Про нього заговорили. Знайшлися такі, які перекрутили, перекалічили ідею. Інші тільки вигукували, хапаючись за голову: „Боже мій!“

— Машини, устаткування, кажуть, усяке придбали... Спільно працюють... Школа у них відкрилась... — пішли розмови.

Почали прислухатися. Сідали на коней і, удаючи, що роз'їжджають „просто так“, вешталися навколо „П'ятнадцяти дворів“.

¹ Мугаллім — учитель. Прим. перекладача.

„З чого почалося? Як організувалися? Що дістали? Як все це робиться?“—ці питання цікавили всіх. Почали надходити заяви про вступ до артілі—і протягом двох місяців п'ятнадцять дворів перетворилися в тридцять, потім—у сорок, і нарешті їх стало п'ятдесят.

На загальному зібранні артілі, присвяченому посівній кампанії, говорив секретар осередку Кайсар:

— Більшість членів нашої артілі—із дальніх аулів. Ми живемо так розкидано, що трудно буде працювати спільно. Нам неодмінно треба подумати про це.

— А як же ми з'єднаємося?—це питання тривожило всіх.

— Як з'єднаємося? Що за розмови? Зберемося всі до купи й побудуємо кстау¹ Це й називається спільно осісти,—каже Апен.

Чи то слова звичайно мовчазних людей мають особливу ціну, чи то Апен завжди говорить що треба, тільки проти нього ніхто не сперечався.

— Це правильно сказано.

— Давай з'єднуватися. Ніж жити розкидано там і там, зберемося всі в одне місце,—нехай поболить серденько у Єрмака.

— Ну, а де?

— Заждіть, я вам скажу.—Апен схоплюється; скинув стареньку ушанку і заткнув за пояс; підняв праву руку.—Ви ж усі знаєте он той Сари-Алап. Ви також знаєте, що досі ним одноосібно володів Єрмак. Ми говоримо, що організувалися для боротьби з баями. Коли так, то треба сказати ось що: давайте побудуємо кстау напроти Сари-Алапа. Посередині нехай буде вулиця. Збоку схилу влаштуємо сади на міський зразок... От усе, що я хотів сказати.

— Правильно говорить беззубий!—схвально вигукнула Жемал.

— Е, он як! Виявляється, мою пропозицію й ти підтримуєш,—сказав він задоволено.

Питання про переселення обмірковується довго.

— А чи не краще залишитися на своїх місцях,—бере декого сумнів.

Але більшість усе таки перемагає.

— Ну, голосуй!

— Підіймайте руки!

Коли доходить до голосування, постанова ухвалюється одноголосно.

Зібрання підходить до кінця, коли Апен каже, що в нього є пропозиція.

— Наша артіль збільшилася. Сил стало більше. Але й роботи буде не мало. Так от, як ви думаєте: що, коли ми купимо трактора?

¹ Кстау — зимівля. Прим. перекладача.

— Як ти кажеш — трактора?

— Ой, не залишилося б це тільки словами!

— Чи спроможні ми — подумав ти про це?

Незрозумілі питання завжди спрямовуються до Кайсара. Із спітнілим носом, пригладжуючи на лобі волосся, він дає пояснення.

— Ну, добре, скажімо, — купуємо. Ну, купили... А водити хто його буде?

— Цього не бійтесь.

— Ні, а ти скажи — хто?

— Я буду водити, — каже Апен.

— Апирмай!¹ — скрикують недовірливо деякі.

— Не сумуй! Він навчиться, і буде нетрудно. А він місяців за два навчиться, — заспокоює Кайсар.

— Гаразд, купуємо, — згоджується зібрання.

Все ж більшість має недовірливий вигляд, купівля трактора здається їм неможливою справою.

Не те, що навчитися ним керувати, — придбати трактор їм здається труднішим, ніж зсунути гору.

Перед закриттям зібрання бере слово мугаллім Абдулла:

— Джамагатар!¹ Сьогодні в хаті Іскака буде спектакль. Влаштуємо вечір розваги. Просимо вас усіх прибути туди.

— Чи не був він раніше муллою? Що значить „джамагатар“? — сміється молодь.

Хата в Іскака — одна з найпросторіших у цьому аулі. Коли для членів артілі відкривалася школа, Іскак сам запропонував свою хату.

— Хай буде школа в моїй хаті. Може хоч тоді в мене щонебудь вийде. А то в мене з наукою не ладиться.

Іскакова хата вся, аж до дверей, заставлена столами: звичайні дошки з прибитими до них ніжками. Біля пічки дошка з об'явами. Сидячи щільно, плече до плеча, не відриваючи очей від дошки, читають написане, пожираючи очима рядки.

В аулі повно гостей: до школи прибули артільці.

Разом з Апенем приходять парубок Ержен, що живе в Елемеса. Він — ровесник Апена, але зовсім не схожий на нього — дотепний, балакучий. Удвох з Апенем, примостившись біля лампи, щось старанно пишуть, насилу згинаючи розчепірені пальці.

— Хто з нас красивіше напише? — кажуть вони час від часу.

Вночі, коли вони лежать разом, язик Ержена не знає втоми: він розповідає про весілля, про гуляння дівчат з парубками.

— Ой, ти, виявляється, нікчемний! Що ж ми — так і бу-

¹ Апирмай — казакський вигук.

¹ Джамагатар — звертання, вживане переважно муллами.

Прим. перекладача.

демо лежати, обнявши власні коліна? Познайом мене з дівчатами.

— Як нема дівчат, звідки ж їх узяти?

— Е, а дочка Рахіма, дочка Шалабая...

— Ну, якщо ти будеш лигатися з байськими дочками...

Спішно розпочата справа „П'ятнадцяти дворів“ дуже змінила життя аула. Зміну, яка зайшла, кожен сприймав по-своєму. Її жваво обмірковували, розбирали з усіх боків. З чого почалося, причини, хто почав — усе це просіювалося, як крізь сито, і поступово з'ясовувалося. Одного з заводців — Бейсембая — виставляли „невдахою в минулому, що прожив усі дні свої на порозі чужих дверей, ні від кого не заслуживши спасибі“.

Соратник його Апен, виявляється, „дарма що батько його — сумирна людина і сам він чесно працював у хазяїв — кедей¹ і наймит“, — за останні роки загордився. Та й усі інші не кращі. За цими байськими розмовами, серед тих, що розпочали справу „П'ятнадцяти дворів“, не було ні одної гідної пошани людини.

— Апирмай! Звідки тільки вони все те взяли? Хто їх під'юджує?

Коли аксакал Ермек говорить так, похитуючи головою, його велика борода трясеться, як кюек².

Після недовгих пошуків знайшли й головного „заводця“. У цієї чорнявої баби Жемал — із тих, у кого рід „нечестивий“, — виявляється, є паршивий брат, що в давніші часи, як і Бейсембай, годувався біля чужих дверей. Хто його знає, як це сталося, та тільки він вступив до партії, потрапив на навчання і став говорити такі речі, від яких у „статечних“ людей волосся стає дуба. До свого аула він приїхав минулого року, побував і ниньки.

— Ех, баї, лічені ваші дні! Розруйнуємо, розгромимо вас! — ці слова його чув не один чоловік у аулі.

— Твоя дорога — справжня. Незабаром і ми підемо твоєю дорогою, — ніби сказали йому Апен та Бейсембай.

Про це говорили з минулого року, але хіба була тоді людина, що надавала таким розмовам значення?

А тим часом вони організувалися, але не заспокоїлися на цьому — збурили, розтривожили увесь аул. У велике замішання привели народ і велике зачали діло.

Що стало з людьми? Як могло трапитися, що, маючи таких впливових, визнаних „народною закваскою“ людей, як, Ермек, Жумабай та Нурхан, бідняки й наймити з Апенем та Бейсембаєм стали ватажками — от загадка.

¹ Кедей — бідняк.

² Кюек — клопоть кошии у формі фартуха, прив'язується баранам.

Прим. перекладача.

Зітхає Єрмек, зітхає Жумабай. Їх це крєвно хвилює. І зрозуміло: вся влада до теперішнього часу була в їхніх руках. Один з них — Єрмек — приховував це й удавав, що цілком заглибився в господарські турботи, а Жумабай виступав з відкритим забралом.

Жумабай красномовний і хитрий. Його знають усі. Він любить вихвалитися: „І повіт знаємо, і всіх людей там знаємо — з усіма сиділи за одним столом...“ І, немовби на підтвердження цих слів, багато з працівників, що приїжджали в справах до аула, завжди спинялися в нього.

Жумабай був без краю обурений, коли почали виникати артілі, особливо — коли організувалася артіль в аулі Єрмека.

Він так стривожився, що з приключкою ніби провідати родича негайно примчав до аула Єрмека. Єрмек немов його тільки й ждав.

— Як все це сталося?

— Так от і сталося.

— Ой, бай! Ой, дівер з красивими вусами! Яке в нас нещастя — і не питай. Почуєш — умреш! — каже Жамакуль - байбіше¹, розтягуючи рот, як ремінь.

Після цих розпитувань Жумбай заспокоєно хіхікає:

— Е, виявляється, ще нічого страшного нема. Погомонять — і перестануть. Розтане все як сніг.

Жумабай та Єрмек пішли по аулу відвідувати родичів. Услід їм неслися шушукання та пересуди.

— Кажуть, що Ажігорей-сопи² був у ішана, і його прєосвященство ішан сказав: „Коли настане кінець світу, будуть якраз такі діла“ ...

— На комуністів, сказав, будуть вішати хрести ...

Чутки ширилися, і завжди розмови зводилися до організаторів артілі, осередку, до „П'ятнадцяти дворів“.

— Не можу більше бути жінкою хрищенця, — сказала жінка Ерша і пішла від нього.

— Не можу видати дочку за непутящого, — сказав Сулейман і видав дочку за іншого.

Парубок, якому Сулейман не віддав своєї дочки, був Ержен, що приїхав учитися і жив у Елемеса.

Почувши цю звістку, Ержен зняв тривогу:

— Це справа Жумабая. Тільки я не потерплю такої ганьби! Уб'ю, заріжу його!

— Ти ж хочеш зблизитися з дочкою Шалабая, от на ній і помстишся, — піддражнював його Апен.

Ержен ще більше розлютовувався.

Серед прибулих із далеких аулів вчитися сталися події, які неможливо було обійти мовчанням.

¹ Байбіше — пані, жінка бая.

² Сопи — святоша. Прим. перекладача.

Одної ночі втекла з кимсь жінка наймита Сатбека.

— Чорт з нею ... пішла, і нехай. Знайдеться ще яканебудь,— сказав він, махнувши рукою.

У Жумагази вивели останнього коня. У когось украли припаси. Жінок та дітей членів артілі не допускали до ігор з нагоди народження дитини, сказавши: „Ви від нас відділилися“.

— Приверзлося йому, ніби все кругом гаразд і можна спокійно записуватися в артіль Очманів! Живуть же інші людському, сидять спокійно біля вогнищ. Хтось його з дороги збиває, а він слухається. Не можу більше жити на цьому кладовищі! Живи як слід. А ні—то відпусти мене!—кричить жінка Мансура, злостячись і тупаючи ногами.

— Тихше, тихше, бабо! Ми не такі, щоб тебе злякатися. Мабуть класових ворогів переможемо, а тебе вже й поготів,—піддратовує її Мансур. Йому нема діла до її лайки.

Усе ж серед членів артілі знайшлися такі, у яких опустилися руки: то „голова заболить“, то „ноги заломить“. Вони відпрошувалися на тиждень-другий до свого аула.

— І чого це ми, справді? Хіба не можна було жити потишеньку, сидячи біля свого вогнища?

— Жив я тихо й спокійно. Збаламутив мене цей Ержен.

— Виявляється, треба було почекати...

Так шепочуться на зібраннях, у школі. І не тільки між собою. Вони й іншим набридають своїми страхами.

Відбувалося зібрання партійного осередку.

Членів осередку було близько двадцати чоловік—серед них дві жінки: Жемал і ще одна. На повісті денній питання про плітки, які поширилися по аулу, та про події в артілі.

„Було тихо й спокійно... І звідки тільки все це взялося?“—ця думка цікавить усіх, що зібралися.

— Товариші, це—байських рук діло. Баї не хочуть нас бачити міцно згуртованими. Наша згуртованість—могила для баїв. Тому вони намагаються усі засоби використати проти нас. Щоб розкласти артіль, вони не шкодують сил...

Коли говорить Кайсар, немає питання, яке б він не зачепив. Що таке класи й класова боротьба, про класових ворогів у четвертому аулі і про те, як провадити з ними боротьбу,—усі ці питання він пояснює й старається якнайкраще розтлумачити їх своїм товаришам.

Наймит Сатбек каже, посапуючи:

— Товаришу Кайсар, чуєш, що я хочу спитати в тебе? Ти от зараз говорив про класи. Виходить—баї наші вороги. Чому ж ми даємо їм змогу діяти? А, по-моєму, без ніяких розмов треба їх знищити. Нехай наші збори, якщо можуть, ухвалять постанову: сісти мені на Єрмека і по одній волосині висмикати йому бороду.

Зібрання регоче.

— Ну, чого ви смієтесь?.. Ми сюди для веселощів зібралися чи що? В аулі в нас колотнеча, стали пропадати наші останні шкапи... Як ми завтра підемо на роботу. Що це, по-вашому, жарти? Ні, це не жарти, товариші!

„Підсилити агітацію, боротися з поширенням пліток в аулі, натрапити на слід злочинців“—ухвалює осередок постанову.

При кінці зібрання, коли порушується питання, кого послати на курси трактористів, вносить пропозицію Ержен:

— Пошліть мене з Апенем. Ми хоч би що хочемо навчитися.

— Добре, нехай їдуть ці двоє.

Кожному членові осередку була доручена робота, і Жемал починає свою роботу з Умітай.

— Чула, матусю, всі розмови. виявляється, є байські плітки

— Та що ти, невісточко! Нащо ж вони це роблять?

— Баї—наші вороги, от вони й ширять усякі плітки.

— Ні, невісточко, чому вороги? Живемо вкупі, покищо поганого від них не бачили...

— Кинь, матусю,—„поганого не бачили“! Чи правду ти кажеш? Хіба ми усе життя не були під п'ятою у чорної байбіше?

Знає Жемал, як і з чого почати розмову, коли починає говорити про колишнє життя чорної байбіше. Чого-чого тільки не творила ця байбіше! „Хоч умирай від цієї проклятої купки“,—говорила вона, морщачись, як хтонебудь підходив до її дому. Можна було подумати, що вона одна годує весь аул. Да, так говорила чорна байбіше, і всю роботу примушувала виконувати „прокляту купку“. І думала вона, що всі родилися для того, щоб працювати на неї.

— Ой, не було бога в цих людей!—зітхає Умітай.

Увечері старий Елемес, тягнувши свою товсту палицю, ішов до дому Ермека. З деякого часу дім цей став місцем збору стариків. Говорять про минуле. Старики важко зітхають.

— Чого вже ждати доброго, коли всім керує Бейсембай!

Безстрашний Бейсембай, з блискучим, круглим, чорним як халява лицем, був одним із найвидатніших людей аула. Другий—з загадковим характером та життям—Ержен, теж немало цікавив їх розуми.

— Що тут поробиш?.. Важкі часи... Що можеш зробити ти, нещасний?—потішає Ермек Елемеса.

— Щонебудь зробимо... Якщо нас не сплять, спробуємо зв'язати їм ноги,—храбреє старий Токсанбай.

Кілька дівчат записалося до лікнепу, але старики зняли виття:

— Це ще що за нещастя? Хто це вигадав?

— Пастушко, ти хочеш доконати нас!—загаласували з другого боку баби, приписуючи Жемал всі нещастя, які впали на них.

З пронизливим вітром, що прогнав свинцеві хмари, прийшла весна. Вибалки та влоговини виповнилися водою. Прорішувів кригоплав, і розлилася ріка. Люди вилізли з землянок і, грючись на сонечку, потягувались та примовляли:

— От і весна прийшла.

Почали витягати плуги, що залишалися на зиму під гноєм.

Майстер Байтибай плюнув у долоню, нагострив чорну сокиру і готувався взятися до роботи. Коваль Жадра запасся вугіллям, полагодив міхи і відчинив двері своєї кузні. Стук молотка розбудив тих, хто досі ще не згадав про роботу.

Народ став потроху відкочовувати до горба, недалеко від зимівель. Раніш усіх перекочував Ермек, за ним — Нурхан, Жусуп, Рахім, Шалабай. А кілька чоловік на чолі з Бейсембаєм рушили пішки на Сари-Алап.

— Цим ще чого там треба? От божа кара! — обурювався Ермек. Хіба стерпів би він це колись? Та він засік би цих хлопчаків! Ось що значить минув його час.

У кого із стариків не боліло серце? Старий Токсанбай в гніві вдарив свого сина палицею:

— Ти хто такий, щоб керувати мною?

Елемес наглядав становище для своєї юрти праворуч від юрти Ермека.

— Іди лиш сюди, старий. Ти пам'ятаєш, що говорив Апен: „Де артіль буде, там і ви будете“, — хіба не сказав він цього?

— Відчепись, бабо! Мені нема ніякого діла до твоєї артілі. Не можу я відриватися від своїх, — опирається Елемес.

— Ой, батир-старик, чи гаразд це буде? А як втратимо єдиного сина?

— Чого гавкає ця собака? Що це значить — „втратимо сина“? Я його батько, він повинен мене слухати.

— Звідки я знаю?.. Добре, як послухає, — зітхає стара.

От і ущелина Сари-Алап. Під час розливу там поблизу і скот рідко пасся. А тепер група господарств на чолі з Бейсембаєм прибула туди й починає розташовуватися.

— Щоб вам шангирак¹ на голову впав! — злісно сичить чорна байбіше.

— Ти не дуже лютуй, жінко, якийнебудь вихід знайдеться, — потішає її Ермек. Він умовився з Жумабаєм не пускати в Сари-Алап ні одної сім'ї, але з цього нічого не виходить.

Бейсембай та Сатбек привезли віз і почали складати майно Елемеса.

— Ей, що це таке? Що треба цим собакам? Яке ви право маєте чіпати мої речі? — кричить Елемес, роздуваючи ніздрі.

Умітай хоче спинити його. Але хіба буде слухати розлю-

¹ Шангирак — верхній круг юрти. Прим. перекладача.

тований Елемес? Збивши з ніг Умітай, він задихаючись, з горящими очима кидається на Бейсембая.

— Перестань ти гніватися, Елеке¹, ми виконуємо просьбу Апена. Перед від'їздом до міста він доручив нам це діло,— захищається Бейсембай, усміхаючись.

Елемесові не до слів.

— Сучі діти! З кого знущаетесь? — кричить Елемес, б'ючи палицею Бейсембая.

— Сказився старий... Дай її сюди, кляту!

Вихопивши в Елемеса палицю, Умітай ламає її об коліно. Бейсембай стоїть, потираючи голову.

— Я задоволений з тітусі,— каже усміхаючись Сатбек.

Розлютувавшись, Умітай витягає з юрти все барахло й кидає його на віз.

— Кривоногий, не стій дурно! Здається, він старший за тебе... На перший раз можна його простити. Вкладай лиш ці речі.

Елемес стоїть осторонь, насупившись. Речі вкладено, Бейсембай та Сатбек везуть скрипучий віз до Сари-Алап. Юрта Єрмека залишається осторонь. Ніби з запитанням: „Що далі буде?“—Єрмек, його байбіше і інші висипали з своїх юрт і дивляться на це видовище. Від образи кривиться рот Елемеса, із очей на руду борідку течуть сльози.

— Ой, старик, що мені з тобою робити? Нащо суперечиш Апенові? Чи є в тебе розум? — напівжартома, напівсерйозно каже Умітай.— Ну, ходім. На, тягни це,— і соває йому в руки великий бакан².

Елемес плентається за Умітай до Сари-Алап. Там, на вершині Сари-Алап, на якій ніколи не було людського житла, стоять поряд п'ятнадцять юрт.

А через кілька днів було вже двадцять, потім тридцять, сорок... В далекі аули посилали підводи і привозили тих, що вступили в артіль, і коли зібралися всі, на Сари-Алап став аул із різних племен і родів: тут були і аргінці, і керейці, і кінчаки, і наймани³, і кара-калпаки, і туркмени.

Переселилися туди і сини татарина Жумалія, колишнього ювеліра, і Прокофій — росіянин, що караулив зимівлі та промишляв рибальством.

— Ой, старики, скажіть, як буде зватися ваш аул? Якщо підемо куди, як будемо говорити — із якого ми аула? — сміється Прокофій.

А поки вони обмірковували це питання, хтось уже встиг назвати їх „голодранцями з Сари-Алап“.

¹ Елеке — шаноблива форма звертання по-казакському, при якій змінюється закінчення імені.

² Бакан — жердина. Прим. перекладача.

³ Аргінці, керейці, кінчаки, наймани — назви казакських родів. Прим. автора.

Населення Сари-Алап потроху знайомилося між собою. Особливу активність щодо цього виявляли жінки: закликали одна одну в гості, розмовляли подовгу, немов зустрілися після довгої розлуки.

І, немов хто підказував, завжди розмова заходила про баїв: про байські діла, про чорну байбіше, про її знущання; а коли розбалакаються—і про її любовників.

— Скажи... От безсоромниця!

І похитують головами.

Умітай швидко звикла до нового аула. Знайшлися і балакучі бабусі, у яких були дорослі дочки. Коли Умітай дивилася на них, вона згадувала про забуте.

— Скажи, коли жениться Апен? Увів би в правий бік юрти якунебудь простоволосу,—каже вона, зітхаючи.

У старої Зайдаш—доросла дочка, на ім'я Аміне. Висока, струнка, з блискучим смагливим лицем. Хода й манери грубуваті. Вона некрасива, але Умітай сподобалася з першого погляду. Вправна на все, не ледарка—роботи не боїться. Матері доглядає, як великої дитини. Дарма що бідність, а в юрті чисто. „От би мати таку невісточку!—мріє Умітай.—Є ж на світі такі гарні дівчата...”

Почала була Умітай нашіптувати Елемесові, але він її й слухати не став.

— У мене немає сина, дай мені спокій! Мені зараз треба тільки молитися.

І справді, з того часу, як переселилися вони в Сари-Алап, Елемес частіше згадує бога, робить обмивання, дістає з дна скрині чорні чотки. Прокидаючись на світанку, Умітай чує рипучий, як дерев'яний віз, азан¹ Елемеса. „Апирмай, що з ним сталося? Звідки придбав він це майстерство?—губиться вона в здогадах.—Ну, хай би робив це сам, а то й до мене чіпляється: кинь, усе одно не перечистиш увесь гній світу... Вистачить з нас і того, що нажили... тепер молись. Я заставляю тебе молитися”.

— Та що ми нажили за своє життя?—бурчить Умітай.—Ось цю почорнілу від киптяви юрту та скриню з поламаним замком...

Умітай кличе до себе стару Зайдаш і каже, немов неароком:

— Бог дасть, будемо сватами... Віддаси свою Аміне за нашого сина?

Зайдаш згоджується:

— За кого ж і видавати, як не за Апена,—за царського сина чи що?

Молодиці жартують з Аміне:

— Коли ж жених із міста приїде?

¹ Азан — заклик до молитви. Прим. перекладача

Бейсембай, Сатбек, Айтен, Абді і ще деякі, як тільки зійшов сніг, ганяли по всій місцевості. Добули через кооперацію інвентар. Однолемішні, дволемішні, трилемішні плуги стали в ряд. Бракувало запасних частин, і ніхто не знав, звідки їх узяти. Плуги віддали в ремонт майстрові Жадрі, але він лагодити їх не став.

— У мене роботи багато, вільного часу нема.

— Чому йому ніколи? Не хоче для нас робити,— говорило багато з артільців.

— Це баї його напоумили...

Абдулла та Хаїмдулла — здоровенні парубки, сини татарина Жумалія; усе життя вони наймитували і не бояться роботи. Переговоривши з Прокофієм, вони беруться до діла. Абдулла буде теслярувати, Прокофій — ковалювати. Всі інструменти старого Жумалія були використані цілком. Край аула почувся стук молотка.

Це був перший крок аула Сари-Алап.

Двадцять плугів вийшло в поле. Перший день оранки був у житті аула історичним днем.

З ініціативи Кайсара було скликано загальне зібрання. З'явився увесь аул — і молодь, і старики з бабами. Голова зібрання — Айтен, секретар — Сатбек.

Кайсар говорить.

— Апирмай, ну й говорить же цей хлопець! Звідки він тільки бере слова? — дивується жіноча сторона.

— ... Отже, артіль Сари-Алап сьогодні відкриває нову сторінку історії. Бідняки, наймити, згуртувавшись, організували артіль, створюють громадську працю. Сьогодні вони вийдуть пліч-о-пліч на фронт праці, щоб показати класовим ворогам — баям — свою силу.

Кайсарові довго плескали в долоні, і аплодисменти було чути далеко в полі. Всі були радісно збуджені, обличчя розгорілися.

— Живіть довго, любі! Нехай усі ваші бажання здійсняться,— схлипує Умітай.

Багато було таких, які не ждали, що вийде толоч, що артіль так організовано візьметься до роботи.

З червоним прапором на довгій тичці, вдаривши рижого коня по крупу, виїхав уперед Бейсембай.

— Артіль Сари-Алап, за мною! — гримить його голос.

Запряжені плуги струнким рядом рушили за червоним прапором і попрямували через перевал.

... На горбі поставили прапор. Шістнадцять плугів починають розривати чорну землю.

Звістка про те, що на Сари-Алап почали орати, зробила на Єрмека таке враження, немов у нього зняли голову, і він сказав, глибоко зітхаючи:

— В аулі Сари-Алап великі новини. Все, що було досі,— іграшка. Серойзне тільки починається.

Із волосного аула привезли три сепаратори і встановили посеред аула. Давніше сепаратори були тільки у баїв.

Тепер вечорами в центрі аула видніється багато хусток: це жінки, що прийшли з молоком.

Яких тільки не буває розмов! Серед них іноді прослизують і плітки.

Молодиці та дівчата збираються звичайно окремо. У них своя розмова: вечірки, весілля, гри; хто співає, хто грає на домбрі. Марія, дочка Прокофія, красива, висока дівчина, особливо чарує всіх.

— Якби тільки не сині очі, вона була б красивіша за вас усіх,— кажуть жінки дівчатам.

Марія з дитинства росла в казакському аулі. Коли вона говорить по-казакському, в її мові зовсім не чути акценту. А як співає вона казакські пісні, особливо „Елім-ай“! Зворушує слухачів до сліз.

Пісні молоді, бурхливе життя аула примушують зітхати стариків та бабів. Дивує їх це життя. Звідки воно взялося? Наяву чи уві сні усе це?

Тільки старики все ще згадують про минуле з жалем. До них приєднується Елемес. Вони сидять відосібно на горбі, осторонь від буруючого життя аула, розгладжуючи свої бороди.

Прокофій, зустрічаючи Елемеса, дорікає йому:

— Ой, старик! Син у тебе комуніст, а сам ти тільки й робиш, що молишся... Що тобі в молигві? Залиш її для Ермеків.

Прокофій—друг Елемеса, і тому жартує з ним. Раніше Елемес ніколи на нього не ображався, але тепер бурчить.

— Ех ти, русак! Уже й росіянин став учить уму-розуму,— бурчить він, важко зітхаючи.

Звістка про луки Сари-Алап пішла далеко, сколихнула чимало аулів. „Хіба можуть об'єднатися сорок цівів?.. Завтра ж вони поб'ються між собою й розбіжаться“.

Але не виправдалися слова вісунів.

Бідняки Сари-Алап не розбіглися, а згуртовувалися дедалі міцніше. Трудно було посіяти тут розбрат, завести чвари.

— Чи було колинебудь, щоб бідняки та наймити об'єдналися й стали хазяїнами? — каже мулла Едріс, марно намагаючись знайти пояснення у святих книгах.

Він перериває „Ахтари“¹ та „Тафсірі“², але нічого не пишуть про це книги шаріату.

— В мусульманських книгах про це нічого не сказано,

¹ „Ахтари“—назва релігійної мусульманської книги.

² „Тафсірі“ — переклад Корана. Прим. перекладача.

значить це вигадано невірними,—нарешті приходять він до висновків.

Тому сари-алапівці дістали прозвище „відступників від віри“.

Аткамнер¹ Жумабай уже старий, у нього обвисли вуси й запали очі, але він невтомно гасав по степах, день і ніч не сходячи з коня. Куди він їздив, що робив—для більшості загадка. Не збирав стариків розв'язувати всякі суперечки, не наживався на продажі чужих жінок та дочок. Але немає аула, куди б він не їздив, немає людини, з якою б не розмовляв.

Якраз у цей час надійшла негарна звістка:

„У Ермека пропав табун коней. Злодії, здається, сари-алапівці. Поділили здобич між усіма дворами“...

Ця звістка дійшла й до Сари-Алапа. Наклеп обурих усіх.— Вигадки клятих баїв, щоб вони згоріли!

В Сари-Алап навіть малі діти знали, що наклеп може йти тільки від баїв.

— Апирмай! Хто поширює це? Брехня! В цьому аулі немає людини, здатної на таке діло!— обурився навіть Елемес.

Це були перші слова, сказані Елемесом на захист аула.

Не минуло й кількох днів, як пропало зразу двадцяттеро коней у артілі.

Осиротіло стояли, зарившись носом у землю, плуги. Почалися горячкові пошуки. Важко зітхали старики та баби. Жінки ходили з опущеними головами, розмови стали рідші й тихші.

„Апирмай! Як це сталося? Вони справді задумали розігнати нас“,— думає кожен, сидячи біля свого вогнища.

Від травневого теплого вітерця, що голубить лице, від променя гарячого сонця на лобі виступають краплі поту. Телята, козенята, ягнята стрибають навколо аула, виринаючи з корінням дрібну й м'яку, як шовк, траву. Але життя Сари-Алап не схоже на колишнє.

Повернувшись з роботи, сидять у юртах, не збираються, не чути колишньої веселої розмови, жартів. За аулом не пахнуть коні, не чути веселих криків дітей.

— ... Вай-вай! Що це? Що за шум?

Всі, як один, висипали з своїх юрт.

— З якого боку?

— Певно, автомобіль...

— Звідки взятися автомобілеві в наших краях?

— Ой, ой! Дивіться—іде щось... гуркотить...

— Он, здається, дим видніється...

— А позаду віз...

¹ Аткамнер — прибічник, полигач бая. Прим. автора.

- Ой, любі, що це може бути?
- Попереду має червоний прапор!
- Посувається. Іде!
- Іде! Іде!

Народ сполошився і неспроможний дождитися. Нетерпляче біжать назустріч, переганяючи один одного, кожен хоче прийти першим.

Іскак добіг перший, зняв шапку й закричав:

- Трактор прийшов! Трактор!..
- Ой, що він каже?
- Чуєш — трактор!
- Трактор...
- Апирмай! Невже справді прийшов?

Засапавшись, підхоплюють новину, передають її іншим. За одну мить новина доходить до аула.

Два трактори. За одним — плуг, за другим — зелений віз із зерном. На передньому тракторі — Апен, на задньому — Ержен.

Коли підбіг засапаний, збуджений Іскак, Апен, знявши шкіряну рукавицю, потиснув йому руку.

— Здоров, здоров! Ну, як, добре? — питає Іскак, не знаючи, що сказати від розгубленості.

Люди поспішають, штовхають одне одного, згораючи від нетерплячки швидше побачити трактори, поговорити з Апенем та Ерженом.

Несподівано лунає чийсь голос:

— Товариші!

Здивовано озираються. На возі з зерном — Сальмен та Кайсар. Сальмен стоїть сяючий, усміхаючись на весь рот.

— Товариші! Вітаю вас від імени партійного комітету. Героїв праці озброїмо машинами. Ми привезли вам у подарунок ці два трактори.

— Живи довго, мій любий!

— Хай живе партія! Хай живе радянська влада!

— Будьте здорові, живіть довго, любі!

Схвильовані вигуки переривають слова Сальмена:

— Умерти б мені за таку владу!

Умітай, плачучи, цілує Апена.

Ім'я Єрмека Бурбієва посідає видатне місце в історії Касуїської волості. Хоч населення цієї волості довгий час дивилося на нього, як на чоловіка „бувалого в бувальцях, скупого й корисливого“, він усе ж зумів показати себе, коли почалася запекла боротьба за посаду волосного старшини. Єрмек засипав усіх грошима, і дві третини населення стали на його бік. З того часу з ним почали рахуватися: три рази його обирали бієм, а два рази він був кандидатом до волосного.

Хоч і придбавши звісність та вплив, Єрмек був далекий від будьяких розкошів. Якщо він збирається кудинебудь їхати, то на пару в нього не знаходиться збруї. В таких випадках він посилає просити — у кого віжки, у кого хомут, у кого добру вуздечку. А коли на нього найде, він не соромиться сісти на гнідокарого іноходця й поїхати верхи¹.

Проти інших, рівних йому, у нього в домі мало слуг, при виїздах — мало челяді, яка його супроводить.

Живе в нього веселий смаглявий чоловік на ім'я Сагиндик, таких же приблизно років, як і сам Єрмек. Вони були товаришами з юних літ.

Сагиндик не був вправним розмовником, не любив пересудів, не мав також авторитету бая: ніколи в нього не було достатньої кількості скоту. Харчувався він найчастіше у Єрмека. А коли виїжджав з Єрмеком по аулах, і Жумакуль - байбіше була не в дусі, що траплялося нерідко, — сім'я його голодувала.

Але Сагиндикові це ані гадки.

— Бог подасть, — втішає він.

Жінка Сагиндика розпалюється й починає докоряти чоловікові:

— Жди, коли тобі бог подасть! Хочемо їсти — їсти нічого, хочемо одягтися — нема в що. Сидимо й просимо в бая.

Після цих слів у Сагиндика гнівно блищать очі, і він починає бити жінку.

Немало побоїв зазнала чорна Рахіля за те, що лаяла Єрмека.

Одна втіха у Рахії: з милості байського сина Жусупа її старший син потрапив у школу.

Агибай — мугаллім у другому аулі. У нього ясні вузькими щілочками очі. Він любить чепурно одягтися. Коли приїжджає влітку на побувку додому, одягає й взуває сім'ю.

Але минулого року він посварився з батьком: назвав його „підкуркульником“. Сагиндик розлютувався й вигнав сина з дому.

— Краще б тобі не родитися! Ти мене не вчи, і без тебе не помру!..

Довго бушував Сагиндик, схожий на розлютованого верблюда, але Єрмек стихив його гнів!

— Це все твоє нещасття. Що ти думаєш — нагороду дістати за сварку з сином? Краще держи його в руках, — порадив йому бай.

Останнім часом Єрмек і сам змінив свою поведінку. Він перестав пишатися своєю владою. Потихесеньку, тихцем робить свої справи. „І ми не маємо права голосу, не можемо говорити голосно, ми говоримо тільки пошепки“, — часто приказує він, хіхаючи.

¹ У деяких районах Казакстана родовиті аксакали вважають за приналежне й непристойне для себе їздити верхи. Прим. автора.

Коли Агибай приїхав до аула, він застав у ньому великі зміни: „П'ятнадцять дворів“ опинилися нагорі Сари-Алап і стали великим селищем у степу.

— Он які справи, любий... Чим скінчиться—не знаю. В народі багато чуток. Боїмося ми, не зачепило б це нас якнебудь,— розповідає Рахіля синові, важко зітхаючи.

Розговорившись з сином, Рахіля, ще дужче знижуючи голос, сказала:

— Боюся я, синку, батько щось став часто зникати ночами...

Слова Рахілі як шилом колять серце Агибая. Розлючений, він не може всидіти на місці.

— Знаєш же—важкий у батька характер. Якщо не будеш з ним м'якший...—з тривогою умовляє сина Рахіля.

Аул, що широко розкинувся на горбі біля кстау, тепер порідшав, розсіявся. Давніше жив тут Єрмек: у нього було десять юрт і овечий двір; в інших десяти юртах жив Рахім. А тепер юрти Єрмека та Рахіма стоять одинокі, неначе верблуди з остриженою шерстю.

„Он що сталося! Так воно й повинно було бути“,— думає Агибай.

В овечому дворі байбіше стриже баранів. Йї допомагає старий Айшуак. З того часу, як Айшуак пам'ятає себе, він працює в овечому дворі Єрмека. Одружитися, завести сім'ю—він ніколи не думав.

Айшуак та Жумакуль-байбіше тепер удвох стрижуть баранів. Давніше байбіше навіть близько не підходила до овечого двору: досить їй було послати по юртах когонебудь із дітей, щоб усі, кинувши свою роботу, ішли стригти її баранів. Коли її питали: „Байбіше, чи є у вас іще робота?“— вона розлютовано кричала: „Чого вичікуєш—не бійсь, жертви захотів?“

Коли Агибай проходить мимо овечого двору, байбіше перестає стригти барана й повертається до нього:

— Чи ти це, дорогий Агибай? Старик дома, іди в дім. Я теж зараз прийду. У мене дещо призапасено для тебе.

Як не здивуватися цим словам байбіше Жумакуль? Хіба раніше байбіше звертала увагу на таких, як Агибай! Берегла для них солодкий шматок?

Карий іноходець Жумабая прив'язаний до байської юрти. Сьогодні ранком, коли Агибай встав з постелі, іноходець стояв уже біля юрти. І стоїть досі. Жумабай ніколи не їздив у незвичайний час. Він не був особливо значний, але в цих краях ніхто не міг йому суперечити. Здавалося, всі непорозуміння, всі суперечки розв'язувалися під проводом тільки Жумабая. Всі невдоволені зверталися до Жумабая. Аульний Абдукарім, не порадившись з ним, не видавав навіть клаптика паперу. Що ж з ним таке сталося, що він їздить у незвичайний час?!

— Агибай, любий, сідай вище. Сюди, сюди, ось тут сідай,— каже Єрмек, поправляючи біля себе шкуру.

Сагиндик випростується, гордо озирається. Здавалося, він думає: „Он який наш син!“

Жумабай лежить, простягнувшись. Злегка підвівшись, він привітно усміхається.

— Ну, Агибай, розкажи лиш нам, як справи там, куди ти їздив? Як там живуть — чи так само, як у нас, чи ще по старовині?

— Певно, ніде немає такого становища, як у нас,— важко зітхає Рахім.

— Я ж сам бачив цього року — у них все гаразд... — почав було Сагиндик.

Агибай його перебиває. Становище батька — прихвостня, байської собаки — ображає Агибая. Тепер Агибаєві тридцять два роки. І йому здається, що його ніколи так не обурювало образливе становище батька.

— Це неправда,— каже він.— Немає ні одного аула, який би не змінився, немає ні одного наймита, який би залишився осторонь. Всюди виникають організації бідняків та наймитів.

Йому здається, що Єрмек тихенько хіхикнув. Жумабай мовчки дивиться вниз. Рахім сидить мовчазний, з розкритим ротом. Сагиндик злісно вискалився. На обличчі у нього написано: „Не родився б ти на світ, собако!“

Жумабай збирається їхати. Сагиндик запобігливо, метушливо підводить іноходця, підтримує стремено, допомагає Жумабаєві сісти. О, скільки років робить він усе те ж саме! Йому п'ятдесят п'ять літ, і все життя він подає калози, підводить коней, підтримує, допомагає сідати... Як знати — можливо, Сагиндик вважає це за велику честь?!

Єрмек звертається до від'їжджаючого Жумабая:

— Значить, так тепер і буде?

Криво усміхаючись, відповідає Жумабай:

— Що робити? Не помирати ж нам...

Крім них, ніхто не розуміє цієї „пісні“.

Жумабай відкликав набік Сагиндика і розмовляє з ним.

Тонкогубий парубок у розпоротому під пахвами халаті під'їхав верхи на неосідланому коні й спинився біля старої юрти Сагиндика. Це — другий син Сагиндика, молодший брат Агибая. Він працює у старого Єрмека. Останнім часом Єрмек дуже зменшив кількість наймитів. Бувало, в цей час року десять наймитів орали трьома - чотирма плугами землю Єрмека в Кійндах. Понад сто десятин засівав Єрмек. Тепер усе змінилося. Єрмек виїжджає з одним плугом, відкрито наймитів не наймає. Тільки син Сагиндика та ще син старого Токсанбая орють землю Єрмека. Вони ж косять йому сіно. Чи дістають вони щонебудь за свою роботу — вони й сами не знають,

„Хто їх знає, стариків, що вони говорять, що роблять?“ — відмахуються вони від цікавих.

Коли приїжджає уповноважений з робіткому для перепису наймитів, Єрмек його й близько не підпускає.

— Сама порожня слава лишилася... Немає колишнього багатства — і тисячної частки його немає, — скаржиться він.

За останні роки увесь скот Єрмека як вода знесла невідомо куди. Куди зникає скот — цього не знає навіть Сагиндик.

— Ти чув про справи Бейсембая та Апена? Що вони вигадали? Привели зразу два трактори й заорали цілину, — каже Шалабай, молодший брат Агибая.

— Ну, а ти чому до них не пристав? Боїшся, що без тебе у Єрмека робота спиниться?

Шалабай здивовано мовчить. Він не може зрозуміти — чи жартує брат, чи говорить серйозно.

Агибай заставив Рахілю розказати докладно про справи аула.

— Не знаю, любий... Від страху умираю, а сама боюся сказати. Хіба цей нещасний послухає мене? Це, певно, справи байбіше — зачарувала вона його, як змія. У мене рот не розкривається говорити про це.

Рахіля не може сказати нічого певного. Але вона підозріває щось негарне.

Агибай відчув, що довірливий Сагиндик став слухняним знаряддям у чийхось руках і падає в прірву.

— Поклич батька, — сказав Агибай, насупившись.

Сагиндик увійшов не кваплячись, покашлюючи. Сів, не звертаючи уваги на синів, немов йому не хотілося розмовляти.

— Що ти робиш, батьку?

Агибаєве запитання не вподобалося Сагиндикові. Він мовчки спід лоба дивиться на сина.

— Мені хотілося поговорити з тобою, батьку...

— Що ти хотів сказати?

Ще більше насупився Сагиндик. Дивиться запитливо.

— Розлучишся ти з Єрмеком чи ні?

Сагиндик посів. Він помалу розлютовується.

— Не трясись, не злостись. Якщо перестанеш водитися з баями — будемо звати тебе батьком, як ні — і не поглянемо на тебе. Досить з тебе й тих діл, які вже ти натворив! Досить і того, як нас обгудили! Не можемо ми з тобою йти на дно, хапаючись за твій поділ...

Агибай так розсердився, що не зміг закінчити фрази.

Сагиндик втупився гнівними очима в Рахілю, ніби кажучи: „Це ти їх навчила!“

Рахіля злякалась, благально дивиться на синів.

— Собака, погана собака, мати виродків! Хіба можеш ти родити гарних дітей?

— Перестань! Це ж твій син, — почала було Рахіля.

— Хіба в мене є діти? Нема їх у мене! — аж нетямиться Сагиндик. Його голос гримить на весь аул.

— Перестань! Посоромся людей! — каже байбіше, що прибігла на крик.

— Ой, Сагиндик, очманів ти чи що? З сином сперечаєшся! — втрутився Єрмек.

— Не хочу бачити морду цього собаки! Іди геть з мого дому!

Сагиндик кидається з палицею на Агибая, але хтось міцно охоплює його ззаду.

— Пусти, вб'ю!

Сагиндик виривається з усієї сили, але дужі руки не випускають його. Сагиндик оглядається — це його молодший син, Шалабай. Блідий від люті, Шалабай ще міцніше стискає Сагиндика.

Він ладен переламати йому ребра.

Сагиндик злякався.

Він починає задихатися.

— Пусти, пусти! — кричить він. Ці слова вже звучать благанням.

У домі крик, галас. Рахіля свариться з байбіше і розпалюється усе більше.

— Знайди підводу! Піду від вас, не буду жити в цьому аулі, — каже сердито Агибай, стягаючи скриню.

Шалабай, осмілівши, підкотив віз, що стояв біля юрти Єрмека, і почав складати своє добро. Рахіля метушиться, теж допомагає складатися.

Посеред юрти з похиленою головою сидить Сагиндик. Кінці шворок від скидуваної кошми та палиці юрти падають на Сагиндика.

Жителі аула, що спостерігали цю картину, стояли похмурі, насуплені. Для всіх незрозуміла ця подія, що несподівано настала. Якщо так по одному розбредуться, хто ж залишиться в цьому аулі?

Коли почорніла від киптяви юрта з усім начинням була вкладена на віз, Сагиндик залишився сам, як барилко з айраном. Він сидів нерухомо, з безумним поглядом, без думок, без почуттів.

— Що будемо робити з батьком? Вговори його, — почала було просити Рахіля.

— Непотрібний він нам! Нехай залишається тут! — прикрикнув на неї Агибай.

Рахіля з плачем попленталася за возом, тягнучи довгу жердину.

Коли Агибай прийшов у Сари-Алап, там ішло загальне зібрання артілі.

— От молодець Агибай!.. Таким повинен бути радянський мугаллім, — радісно й захоплено говорили присутні.

Коли артіль Сари-Алап вперше виїхала на роботу, вона гадала заорати сто десятин землі. Це назначення вона переви-конала вдвоє.

— Молодці, хлопці! Тепер баї не посміють з нас сміятися,— каже Прокофій, задоволено погладжуючи обвислі вуси.

Майже три дні артіль обмірковувала, де треба зробити кстау, як треба будувати, де буде кооператив, де школа.

— Бачите цей горб? Це місце якраз для кооператива,— каже Айтен, зійшовши на горб і постукуючи палицею.

...Кипить робота в „Сари-Алап“. Члени артілі змагаються.

— Підганяй, хлопці!

— Ей, жінки, киньте розмови!

— Він хоче, щоб ми понадсаджувалися чи що? — каже якась жінка. Вона почала неохоче підіймати глину, але під-спіла Аміне, допомогла їй, і та сама не помітила, як ретельно взялася до роботи.

— Ласочко, коли буде ваше весілля? Ми ж починаємо втомлюватися від цієї безконечної роботи. От би тепер пове-селитися! — сміється жінка.

— Не поспішай, повеселимося, — відповідає Аміне.

Багато жінок, навіть бідних, вважали за краще сидіти дома, поратися коло домашнього господарства. Їм здавалися важкими порядки артілі — роботи з ранку до вечора.

Деякі працюють більше про людське око, а інші — серед них, звичайно, Макен — як немає чоловічого ока, як тільки потраплять у закритне місечко, скидають калоші й валяються на траві.

Деякі плетухи почали розповідати про такі справи й роз-мови, яких ніколи не було та й бути не могло в артілі. Звідки все це береться — це їх не цікавить. Одна скаже, друга ві-рить на слово і починає розносити всюди, намагаючись за-певняти інших.

— Що ти скажеш, матусю? Вчора... Ой, боже мій, не знаю, як і сказати!.. Бачила на власні очі, он за тим крайнім новобудованим домом, у закритному куточку Ібраїм та Насі-балді стоять і розмовляють... Я мало не згоріла з сорому! А вони собі стоять і сміються...

— Так йому й треба, паршивому Мулдашеві! Цього року він один із перших почав людей з пуття збивати. Згадаєш мое слово, побачиш — Ібраїм у нього жінку відіб'є.

Плетухи не дають спокою й Аміне.

— Безсоромниця, до всіх чіпляється...

— Скажи! От сором який!

— Апен сказав, що він її не візьме. Вона, каже, зіпсована.

...У жінок на чолі з Жемал робота кипить, змагаються з чоловіками. Там, де Жемал, — завжди веселощі й сміх.

— Ой, який сором! Ей, чорний, ти все ще сопеш? Не-

щасний, де твоя сила? Давай сюди! — кричить Жемал кривому Бержанові, що ніяк не може підняти п'яти цеглин.

Вихопивши в нього цеглу, вона притискує її до грудей і кидає вгору.

— От так Жемал! Ну й молодець! — захоплюють її навколишні, голосно сміючись.

Жемал не поступається перед Аміне та дочкою Прокофія — Марією. Вони завжди працюють укупі і багатьох хлопців залишають далеко позаду.

— Любенька Аміне, живи довго! Я вже знайду тобі жениха такого, як ти сама! — регоче Айтен.

Слухаючи ці розмови, Аміне іноді зітхає. Її наречений Апен от уже два місяці як повернувся з курсів, але про весілля — ані слова. Нехай буде весілля не за давніми звичаями — без сала з печінкою, але все ж — хіба не можна зговоритися, сказати: „Нехай буде так!“? Чи цього не треба зовсім? Або досить, як двоє молодих, полюбивши одне одного, сами зговоряться про свою долю?

Але думи Апена — загадка. Трудно його зрозуміти. Після закінчення оранки він тільки два дні пожив дома, щоб зорати обліг, і поїхав до Чорного озера. Поки жив дома, він не ходив, як інші хлопці, по аулу, день і ніч усе вовтузився з тракторами. Увесь замашений, завжди щось крутить, загвинчує гайки, мастить...

Ержен теж разом з Апеном учився на курсах. Тільки він не такий; встигає і трактор водити, і гуляти. Там, де збираються дівчата та молодіці, — там і Ержен. „Добрий хлопець“, — кажуть про Ержена зачаровані дівчата.

У дні відпочинку Ержена можна завжди побачити в аулі.

— Апен там залишився. Щось порається біля трактора, — усміхається Ержен.

„Який він чудний, виявляється... Немов йому самому усе потрібно“, — думає Аміне.

Вона не говорила з Апеном, не знає його думок, а все ж вважає Апена за свого.

Стара Умітай тепло ставиться до Аміне й завжди при зустрічах називає її „люба“, „дорога“.

— Дорога Аміне, принеси лиш мені водички, — просить стара, бачачи, що та нічого не робить.

Для Умітай Апен — така ж загадка, як і для Аміне. Вона pestить його, називає своїм любим сином, але не розпитує ні про що. А сам Апен і раніше говорив небагато, а тепер не тільки перестав зовсім розмовляти, але й дома буває рідко. Цілу зиму вчився, потім поїхав на курси. Після курсів увесь час вовтузиться з трактором. З Чорного озера приїздив додому тільки один раз. І то все кудись поспішав, квапився. Не дждався, поки Умітай чай приготує, побіг оглядати новий виселок. Звідти — до правління артілі.

Правління містилося в юрті Апена. Стіни юрти завішані плакатами, об'явами, портретами вождів.

Ішло засідання правління. Говорив Айтен:

— ...Товарищі! Вчинок Жусупа огидний, обурливий! Що це таке? Зняти з роботи коня й поїхати на прогулянку... Зараз ми б'ємося, щоб з одної робочої руки зробити дві. Якщо члени артілі будуть роз'їжджати куди їм схочеться, неможливо буде працювати. Правління повинно звернути на це увагу.

Виступив Сатбек. Говорив з гіркотою:

— Хіба Сальмен не говорив нам, що баї всяко будуть старатися нас розкласти? „Дивіться, щоб не було серед вас байських прихвостнів“, — хіба він не сказав цього? По - моему, Жусуп прихвостень. Він був увесь час на повіді у Жумабая. Від Жумабая він не піде. З недобрими намірами прийшов він до нас... Товариші, не смійтесь! Чого смієтесь? Я правду кажу. Жусуп щось криє. Чому він поїхав учора, не закінчивши роботи? Дивлячись на нього, Ержен та Макатай теж поїхали, не виконавши дорученої їм роботи. Це — ганьба! А потім Жусуп збирає компанію, іде на роботу й сидить, посміхаючись з Ерженом, Макатаєм та іншими. Хіба так працюють?

— Гаразд! Що ж, по - твоєму, треба зробити?

— По - моему...

Трохи подумавши, Сатбек відповідає:

— По - моему, Жусупа треба гнати з артілі.

— Ба, от молодець! Ну й сказав! — глузливо говорить Додбай.

Серед членів правління артілі сам тільки Додбай завжди заперечує Сатбекові. Але Сатбек ніколи не поступається.

— Ти бай, нема чого тобі лишатися серед нас, — іноді каже він Додбаєві.

І правда: трьох кобилиць, десять корів і двадцять баранів має Додбай.

— Ти мене не можеш причислити до баїв, я середняк, — заперечує Додбай.

Потім правління обмірковує питання, де роздобути корів. Десять господарств аула не мають своєї худоби. Раніше вони брали на удій чужих корів, але тепер хазяї сказали: „Вас годує артіль, віддайте назад корів“. Потім безкоровні були прикріплені до членів артілі, що мають корів, але останнім часом серед жінок виникли незгоди. От чому питання розглядається на правлінні артілі.

Серед інших заяв — найгрізніша заява Канабека. Канабек зовсім розійшовся. „Як не дасте корови, піду до бая“, — пише він.

— Негарно, дуже негарно! Не можна так ставити питання, — каже Айтен. — Але все ж корову необхідно йому знайти.

— Якщо Канабек хоче піти, треба його відпустити, — каже Сатбек.

Йому заперечують глузливо:

— Так ти всю артіль розженеш.

Сатбек обурений:

— Я не розжену артіль! Такі, як я, не підуть із артілі, навіть коли їх будуть викидати силою. Ті, що розкладають артіль, вносять розбрат — це підкуркульники.

— Апирмай! Що звелиш робити? Що ж йому, нещасному, померти тепер з голоду чи що? — намагається заступитися Додбай.

— Я мовчу. Вживіть заходів, щоб знайти йому корову. От у Додбая є зайві корови. Я пропоную дати одну з них Канабекові.

— Звичайно, це має бути зроблено доброхітно, без насильства, — вносить поправку до його пропозиції Айтен.

Додбай мовчить розгублений...

Увечері жінка Додбая лаялась, гримлячи посудом.

— Перекочую! Не хочу бути пограбованою цими обшарпанцями.

Рішення про передачу корови здалося таким жахливим для деяких бабів, що вони тільки й робили, що хапалися за голову. Макен з своїми подругами з цього приводу почала поширювати вигадки та плітки.

Літня спека сушить свіжу глину. В аулі кипить робота. Місяців зо два тому був голий степ. Тепер красуються ряди побудованих домів, нові вулиці. Густа трава прим'ята, протоптані стежки.

Посеред вулиці проти нового дому зібралася юрба. Дім ще не зовсім добудований. Як підйдеш ближче, запах свіжої глини лоскоче ніздрі. Жемал з своєю бригадою тільки починає штукатурити фасад. Сатбек виліз на драбину й кричить:

— Давай сюди!

Хтось, піднявши з землі, передає тонку дошку. Сатбек прибиває її до верхньої частини стіни. На дошці напис великими літерами: „Кооператив артілі „Сари-Алап“.

— Отже наш кооператив відкрився! — не може втерпіти Ільяс.

— Ой, а хто ж буде у нас продавцем?

— Ільяс буде, Ільяс!

— Діверіку, ти вже подбай про мене, коли прийде добра мануфактура. Шепни слівце, — жартує Даметкен.

— Не знаю як інші, а Агибай цього разу здорово потрудився. Він же ночі не спав, поки не відкрився кооператив, — згадують деякі про Агибая.

— Не в батька вдався хлопець.

— До речі — що сталося з Сагиндиком?

— А як ти думаєш, що з ним може статися? Хіба не сам Агибай впорався з ним? Посадили в тюрму.

— Апирмай! Значить, правда, що він украв?

Останні слова вимовляються пошепки, — бояться образити Агибая. Тільки він не такий. Якщо й почує — не образиться. Хіба не сам він відкрив усе на загальному зібранні?

На луках Сари - Алап така висока густа трава, пішому — по груди. Якщо в літню спеку лягти відпочити в цій траві, тіло наливається приємною свіжістю.

Сіножатка ледве впорується з такою травою.

Група жінок — серед них Аміне та Марія — вилами розкидає сіно. Дивлячись на них, не можна не проклинати старі звичаї, що прив'язували до вогнища у закуреній юрті цих молодих, дужих...

По аулу пронеслася звістка:

— Із волості приїхав уповноважений.

— Приїхав „конфіскувати“ Єрмека.

Народ біжить до аула.

— Що це значить? — дивуються одні.

— Чи буде це по закону? — похитують головами інші.

— Що твій закон? Хіба ми не сами видаємо закони? — кип'ятиться Сатбек.

Коли волосний уповноважений дав потрібне роз'яснення загальному зібранню артілі, нахмурені обличчя прояснилися, почали усміхатися, шаршаві, мозолясті долоні заплескали.

— Слухайте, товариші! Прочитаємо декрет уряду Казакстана про конфіскацію байського майна.

— Е, звичайно, Сатбек даремно погрожував — ми, ми! Декрет уряду — це ось закон! — каже хтось, усміхаючись.

— Алеж влада хто? Хіба не ми з вами влада, хіба не наша влада? — не бажає здаватися Сатбек.

В комісію по конфіскації обрані були Жемал та Сатбек.

— Ой, матусю, невже й справді туди підеш? — дивуються жінки.

— А чому й не піти? Мені тільки й піти. Здається, тепер і прийшла пора порахуватися з чорною байбіше.

— Бідняки, наймити, знай наших! Ось комісія, яка буде розправлятися з Єрмеком! — кричить Сатбек і б'є себе кулаком у груди.

Якби років два-три тому Сатбек сказав такі слова, всі сміялися б з нього, як з божевільного.

— Ей, хлопці, скажіть комісії, щоб дерев'яний дім Єрмека передали нам. Ми його пристосуємо під школу. Колись я допомагав будувати його, тепер я допоможу перенести його в артіль, — каже Прокофій.

В день одинадцятої річниці Жовтня увесь аул Сари - Алап тонує у червоних прапорах.

— От бачиш! Це — дякуючи мені: червоний сатин беріг, нікому не давав, — похваляється Ільяс, гордо піднімаючи ніс догори.

Вчора було зібрання членів артілі в питанні про розподіл прибутків. Врожай був винятково високий. Тракторна оранка особливо підвищила врожайність. Засипали насіннєвий фонд. Почали хлібозаготівлі.

Апен і на зборах, і в розмовах з окремими колгоспниками безнастанно з'ясовував необхідність швидко здати хліб державі.

— Дамо хліб пролетарській державі. Хіба вона нам не дала тракторів? Тому у нас урожай великий. Державі потрібен хліб для робітників, які роблять ці трактори...

Хлібозаготівлі були виконані в строк. Але зайвини хліба у колгоспників все ж були великі.

— Ну, що з хлібом тепер будемо робити?

— Товариші!.. — виступив уперед Апен.

Якщо справа не дуже серйозна, Апен не виступає. Коли Апен говорить, він не скаже непотрібного. Більшість членів артілі завжди підтримує пропозиції Апена. Найупертіші здаються. Вони знають, що все одно будуть переможені.

— Товариші! Хіба ми цього року не зговорилися міцно, що залишимо хліба для своїх потреб і насіння, а решту здамо в кооператив? Кооператив — наше загальне добро. Хліба вистачить. До чого ж ще розмови? Залиште необхідне, а решту здайте в кооператив.

— Це правильно!

— Звичайно. Свій же кооператив, підсилимо його.

— Тільки б товарів більше приставляли, — хором заговорили артільці.

Жусуп, Додбай та ще дехто важко зітхали.

Апен сьогодні був особливо задоволений і веселий. Це стається в його житті не часто. Останнім часом він був дуже захоплений своєю роботою тракториста. Починаючи з жнив і кінчаючи молотьбою, він ні разу ще як слід не виспався. Подрімає трішечки й біжить на роботу. Іншим спокою не дає.

— Що таке сон? Хіба мало було часу виспатися? В таку гарячу пору хто спить? — торсає він товаришів, а ледачих стягає з постелі прямо за ноги.

І це було непогано: безконечні поля прибрані до осінніх дощів.

— Подивись на тих, хто не працює в артілі, що з ними стало? Ледве вбрали собі на прохарчування, решта гние під дощем, толочиться скотом...

— Чому Апен сьогодні такий веселий?

— Апена сьогодні прийняли в члени партії, і він, здається, вже й партбилет на руки дістав.

Правда, Апен сьогодні веселий. Він радіє і тому, що його

прийняли в партію, але ще більше він радіє наслідкам дволітньої щирої праці. До того ж на вчорашньому зібранні Айтен від імени правління оголосив кількох чоловік ударниками. І серед них першим був Апен. Із жінок — Жемал, Аміне, Марія...

— Товариш Апен, огляньтесь, — усміхаючись каже Аміне.
— Із задоволенням.

Апен покvapно підходить до Аміне, що стоїть біля дверей. Осінній вітерець голубить тіло. Сила зірок мерехтить на небосхилі. Аул ще не спить. У всіх віконцях світяться вогники. По вулиці групами проходять колгоспники. З майдану долітають дитячі голоси, чиясь пісня...

Аміне та Апен розговорилися. Розмовляють про літню роботу, про тих, хто працював, і про тих, хто лівився та хотів розкласти артіль.

— Слухай, чого ти досі не женишся? — питає Аміне.
— З ким жеңитися?
— Дівчат багато...
— Так, це правда.

Апен замислився.

— Хто тобі подобається? Я допоможу тобі...
— Свахою хочеш бути?
— Ну, що ж... — зітхає Аміне.

Здається, немає нікого, хто б „подобався“ Апенові. Бож у нього не було часу думати про це. Але ось тут, зараз, якийсь невиразний спогад пробуджується в ньому...

...Це сталося, коли вони машинами збирали хліб. З машини сприснув ремінь. Він кинувся натягнути його і когось штовхнув плечем.

— Тьху! Ну й ходиш же ти...

Оглянувшись на цей вигук, він упізнав Марію. Рядом з нею на землі лежав мішок.

Марія усміхається:

— Звалив мішок, так тепер допоможи підняти.
Яка вона весела, метка, вродлива... Коли Апен зустрічає Марію, він відчуває якусь ніяковість і, здається, червоніє.
Другий спогад.

...Одного разу порався він коло свого трактора — стирив порох з гвинтів, мастив — і весь вимазався в мастилі. За роботою він має звичку мугикати пісню:

Ножиці сталінні в руках у Марії.
Як би записати на папері ім'я Марії¹.

Пісня нікому не присвячена — співає те, що спадає на думку.

¹ Уривки із казакської пісні „Дудар-ой“. Прим. автора.

— Правильно, приєднуюсь, — почув він раптом чийсь сміхотливий голос. Піднявши голову, він побачив Марію...

— А Марія — як? Хотів би з нею поговорити... — насилу вимовляє нарешті Апен.

— Поговори, я покличу її, — Аміне йде до дому Марії.

В цей час у домі Елемеса розмовляють Умітай та Зайдаш. Розмова йде про старе, відходяче життя і нове, що йде йому на зміну.

Сидять і зітхають.

— Звідки нам знати, що краще? Хай тільки будуть живі та здорові наші діти.

Умітай сьогодні зачепила питання про сватання. Умітай здається, що якраз настав час.

Сьогодні вона, скористувавшись добрим настроєм Апена, сказала йому:

— Любий, порадуй нас. Уже ж настав час привести в наш дім молодичку.

Апен усміхаючись відповів:

— Гаразд...

Після цього Умітай вирішила, що питання розв'язане, і тепер почала умовляти Зайдаш.

— Звичайно, не можна, певно, свататися та влаштовувати весілля по-давньому, — молодь змінилася... Що поробиш? Нас, певно, не будуть лаяти, як ми будемо додержувати звичаїв.

Булькаючи, кипить чайник. Старі жінки з пітними лобами, сьорбаючи густий чай, схиливши голови, тягнуть розмову про сватання.

Коли другого дня Зайдаш передала дочці вчорашню розмову, Аміне розреготалася.

— Це, мамо, старовина, це не вийде.

— А як тепер буває? — здивувалася стара.

— Усяк буде сходитися по своїй волі, — Аміне одвернулася вбік.

Стара Зайдаш залишилася сидіти з розкритим ротом.

В центрі аула — клуб. В залі клубу щодня вчаться жінки. Зібравшись докупити до початку занять, вони встигають поплескати язиком:

— Ой, який сором! От утяв штуку!

— Невісточко, що ж він утяв?

— Вирішив оженитися з Марією.

— А що, тепер Апен хрест носити буде?

— А то, думаєш, не буде?

Все це говориться, звичайно, в групі Макен. Чого тільки не наговорила Макен з минулого року! — але ні одно з її віщувань не збулося. Це страшенно її розлютовує.

Друга група жінок обмірковує подію по-своєму.

- Вирішив женитися.
- Женитися?
- Нехай жениться — рівня йому.
- Тільки віри іншої.
- Що таке віра? Хто тепер держиться віри?

Умітай, Зайдаш та ще дві-три старі жінки, зібравшись укупі, тлумачили все по-своєму. Умітай плакала, витираючи слюзи. Інші старі жаліли, втішали її.

- Час такий, що поробиш?

Прийшов Прокофій поговорити з Елемесом, але той і відповідати не хотів.

— Ой, візьми тебе бог! Що в мені руського, а в тобі казакського? Пам'ятаєш, як на цьому самому Сари-Алап на покосі у Єрмека ми проводили вкупі короткі ночі, проклинаючи бога й бая? А тепер брехати став старик: „Візьми тебе бог“? Замість цього ти, як і я, міг би вкласти свою цеглину в будову артілі.

Коли Прокофій говорить про роки наймитування, Елемес дещо пом'якшується й непомітно для себе втягається в розмову:

— Ходім до мене. Побажаємо щастя й солодкого життя молодим. Хто осудить, якщо ми повеселимося? — сміючись каже Прокофій.

Марія почуває себе ніяково. Ні на кого не дивлячись, вона готує чай.

„Гарна! Чим казакські дівчата кращі за неї? Справді, чи є ще рівня їй?“ — милується Елемес, скося поглядаючи на дівчину.

Коли Елемес повернувся додому, Умітай лежала, зібгавшись у кутку.

Що гнітило її? З одного боку — плітки навколишніх, а з другого — боялася старика: немає слів описати його упертість останнім часом. „Апирмай! Якщо він це почує, зовсім піде від людей!“ Вона думає, що Елемес досі ще ні про що не здогадується.

— Ну, стара, уставай. Тепер у тебе буде невістка, — каже збуджено Елемес.

Сам він у піднесеному настрої, веселий. Умітай сидить мовчки, нічого не розуміючи.

— Чого дивуєшся? Не дивуйся, стара. Нічого цуратися. Що тут особливого? Ну, полюбили одне одного. Нехай з'єднуються... У мене ж була не невігойна хвороба, а просто впертість. А цю впертість породжував Єрмек, що ми його за бога вважали. Коли упав шавгирак Єрмека, моя впертість захиталася. А сьогодні я покінчив з останніми рештками. Я тепер інший, стара. Віднеси ці чотки і кинь у вогонь. Про намаз мені тепер не говори. Я тепер решту життя проведу за роботою в артілі.

Умітай, не знаючи що сказати, тільки повторює схвильовано: „Так, так“ і киває головою.

Минуло півтора роки. Артіль „Сари-Алап“ збільшилась, виросла до ста п'ятидесяти дворів. В аулі Сари-Алап прямі вулиці, кустарні артілі. Аул розцвів. Район кинув сюди багато сил. Побудували з жовтої сосни лікарню, семирічку, відкрили поштову філію.

На кооперативному майдані стоїть дім. На даху його має червоний прапор. На фасаді дому вивіска, і на ній написано великими літерами: „Аульна рада“. Це ж не колишній аул, це — майже місто! Юба народу.

— Ну, звідки йдете?

— Ходили в аул бригадами, звідти повертаємося.

— А що зробили?

— Організували колгосп. Конфіскували майно баїв, організували очищення насіння в колгоспі й протруювання перед посівом...

...Десь шумить трієр. Бригади протруюють буйне зерно, готуються до весни.

Від теплого весняного сонця на лобі з'являють краплини поту. Сонце починає заходити. Деякі бригади, припинивши роботу, розходяться по домах.

Довгобородий Прокофій, підперезаний ременем, із сокирою в руці, виходить із кузні. Стирає передником брудний піт з обличчя:

— Слухай, хто понесе дитину? — каже Марія, з усмішкою звертаючись до Апена.

— Візьми ти.

— Тоді зажди. Підемо разом...

Із ясел Марія виносить пухкого чорномазого хлопчика.

— Ти знаєш, на кого він схожий? — сміючись питає Марія.

Стоячи осторонь, Прокофій сміється, поглядаючи на них.

— Елемес, чуеш, Елемес!

— Ай?

— Виходь. Подивись на них. Чи не говорив я тобі, що жращої пари не знайти? Оце справжнє життя!

Протягливий гудок парового млина заглушає їх слова.

Переклав Іван Маненко.